A Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára

ENGELS

Az erőszak szerepe a történelemben

15

ENGELS

AZ ERŐSZÁK SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

15.

ENGELS

AZ ERŐSZAK SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN

MÁSODIK KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1979

ISBN 963 09 1330 5

ISSN 0324-7090

AZ ERŐSZAK SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN[1]

[ELŐSZÓ-VÁZLAT]

Az alább következő írás az „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" című munkámból készült különlenyomat, három fejezetet ölel fel, amelyek ott „Erőszakelmélet" cím alatt szerepelnek. Ezek orosz fordításban már régebben külön is megjelentek, mégpedig „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" című írásom orosz kiadásának függelékeként. A jelen kiadásban csak a legszükségesebb változtatásokat és pótlásokat eszközöltem. De a különlenyomathoz külön kiegészítést kell fűznöm.

Ha német nyelven brosúrát jelentetek meg „az erőszak szerepéről a történelemben", a német olvasó joggal követeli tőlem, hogy ne rejtsem véka alá nézeteimet arról a nagyon is jelentős szerepről, amelyet az erőszak a legutóbbi harminc évben éppen a saját történelmében játszott. Ezért még egy negyedik szakaszt csatoltam a brosúrához, mely természetesen csak a fő nézőpontokat tartalmazza. Talán valamikor később módom lesz rá, hogy részletesebben foglalkozzam ezzel a tárggyal.

„Az általános politikának a gazdasági jog alakulataihoz való viszonya az én rendszeremben oly határozott és egyszersmind oly *sajátságosan* van meghatározva, hogy talán nem lesz felesleges, ha a tanulmányozás megkönnyítése végett erre nézve külön útbaigazítást adok. A *politikai* vonatkozások alakulása a *történelmileg alapvető*, a *gazdasági* függőségek pedig csak *okozatok* vagy speciális esetek, és ezért mindig *másodrendű tények*. Egynémely újabb szocialista rendszer egy teljesen fordított viszonynak a szembeötlő látszatát teszi vezető elvvé, amennyiben a gazdasági állapotokból mintegy kinöveszti a politikai alárendeltségeket. Mármost a másodrendű okozatok mint ilyenek megvannak ugyan és a jelenkorban leginkább érezhetők*; de az elsődlegest a *közvetlen politikai erőszakhatalomban kell* keresnünk, nem pedig előbb egy közvetett gazdasági hatalomban."[2] Ugyanígy egy másik helyen, ahol Dühring úr „abból a tételből indul ki, hogy a politikai állapotok a gazdasági helyzet döntő okai, és hogy a fordított vonatkozás csak másodrendű visszahatást képvisel... mindaddig, amíg valaki a politikai csoportosulást nem önmagáért teszi kiindulóponttá, hanem kizárólag *hascélok eszközeként* kezeli, ha mégoly radikális szocialistának és forradalmárnak jelennék is meg, mégis jó adag burkolt reakciót rejteget magában".[3]

* *Dühringnél:* láthatók — *Szerk.*

Ez Dühring úr elmélete. Itt és sok más helyen egyszerűen felállítja, úgyszólván dekretálja. A bizonyításnak vagy a szembenálló nézet cáfolásának akár csak a legcsekélyebb kísérletéről nincs szó sehol a három vastag könyvben. És ha a bizonyítékok éppoly olcsók volnának is, mint a szeder, Dühring úr nem adna nekünk bizonyítékokat. Hiszen a dolog be van bizonyítva már a híres bűnbeeséssel, amikor Robinson leigázta Pénteket. Ez erőszakcselekedet, tehát politikai cselekedet volt. És mivelhogy ez a leigázás az egész eddigi történelem kiindulópontját és alaptényét alkotja és beléoltja a jogtalanság eredendő bűnét, bár úgy, hogy ez a későbbi időszakokban csak enyhült és „a közvetettebb gazdasági függőségi formákká változott át", továbbá, mivelhogy úgyszintén ezen az ősleigázáson nyugszik az egész mindmáig érvényben maradt „erőszaktulajdon", ezért világos, hogy minden gazdasági jelenség politikai okokból magyarázandó, tudniillik az erőszakból. Akinek pedig ez nem elég, az burkolt reakciós.

Jegyezzük meg először is, hogy az embernek Dühring úrnál nem kevésbé kell magamagába szerelmesnek lennie, hogy ezt a nézetet olyan „sajátságosnak" tartsa, mint amennyire nem az. Az az elképzelés, mintha a nagy politikai színjátékok volnának a döntők a történelemben, olyan régi, mint maga a történetírás, és ez a fő oka annak, hogy a népeknek e zajos föllépések hátterében csendben lefolyó és valóban előrehajtó fejlődéséről oly kevés őrződött meg számunkra. Ez az elképzelés uralkodott az egész múlt történetfelfogáson, és csak a restauráció korabeli francia polgári történetírók[4] mérték rá az első csapást; „sajátságos" ebben csak az, hogy Dühring úr minderről megint semmit sem tud.

Továbbá: tegyük fel egy pillanatra, Dühring úrnak igaza van abban, hogy az egész eddigi történelem visszavezethető az embernek az ember által való leigázására,

ezzel még korántsem hatoltunk a dolog alapjáig. Hanem legelőször is felvetődik a kérdés: hogyan jutott Robinson odáig, hogy Pénteket leigázza? Puszta kedvtelésből? Korántsem. Ellenkezőleg, azt látjuk, hogy Robinson Pénteket „mint rabszolgát vagy puszta szerszámot *gazdasági* szolgálatra szorítja és csak mint szerszámot is tartja fenn". Robinson csak azért igázta le Pénteket, hogy Péntek Robinson javára dolgozzék. És hogyan tud Robinson Péntek munkájából hasznot húzni a maga javára? Csak azáltal, hogy Péntek a maga munkájával több létfenntartási eszközt hoz létre, mint amennyit Robinsonnak adnia kell ahhoz, hogy Péntek munkaképes maradjon. Robinson tehát, Dühring úr kifejezett előírása ellenére, a Péntek leigázása által létrehozott „politikai csoportosulást nem önmagáért tette kiindulóponttá, hanem kizárólag *hascélok eszközeként* kezelte", s most törheti rajta a fejét maga, hogyan intézi el az ügyet urával és mesterével, Dühring úrral.

Az a gyermeteg példa tehát, melyet Dühring úr sajátképp arra talált ki, hogy az erőszakot a „történelmileg alapvetőnek" mutassa ki, azt bizonyítja, hogy az erőszak csak az eszköz, a gazdasági előny ellenben a cél. Amennyivel „alapvetőbb" a cél, mint a kedvéért alkalmazott eszköz, ugyanannyival alapvetőbb a történelemben a viszony gazdasági oldala a politikai oldalhoz képest. A példa tehát éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit bizonyítania kellene. És ahogy Robinson és Péntek esetében, úgy áll a dolog az uralom és szolgaság minden eddigi esetében is. A leigázás, hogy Dühring úr elegáns kifejezésmódját használjuk, mindenkor „hascélok eszköze" volt (ezeket a hascélokat a legtágabb értelemben véve), de soha és sehol nem volt „önmagáért" bevezetett politikai csoportosulás. Dühring úrnak kell lennie valakinek ahhoz, hogy azt képzelhesse, hogy az adók csak „másodrendű okozatok" az államban, vagy

hogy az uralkodó burzsoázia és az elnyomott proletariátus mai politikai csoportosulása „önmagáért" létezik, és nem az uralkodó burzsoázia „hascéljaiért", tudniillik a profitcsinálásért és tőkefelhalmozásért.

De térjünk megint vissza a mi két férfiúnkhoz. Robinson, „karddal a kezében"[5], rabszolgájává teszi Pénteket. De ahhoz, hogy ezt végbevihesse, Robinsonnak még valami másra is szüksége van a kardon kívül. Nem mindenkinek tesz szolgálatot egy rabszolga. Hogy valaki a rabszolgának hasznát vehesse, kétféle dolog felett kell rendelkeznie: először a rabszolga munkájához szükséges szerszámok és tárgyak felett és másodszor a szűkös fenntartásához szükséges létfenntartási eszközök felett. Mielőtt tehát a rabszolgaság lehetségessé válik, egy bizonyos fokot már el kellett érni a termelésben és az egyenlőtlenség egy bizonyos fokának már be kellett következnie az elosztásban. Ahhoz pedig, hogy a rabszolgamunka egy egész társadalom uralkodó termelési módjává legyen, a termelésnek, a kereskedelemnek és a gazdaság felgyülemlésének még sokkal nagyobb fokozódására van szükség. A talaj össztulajdonával kapcsolatos régi természetadta közösségben rabszolgaság vagy egyáltalán nem fordul elő, vagy csak igen alárendelt szerepet játszik. Éppígy az őseredeti parasztváros Rómában; amikor ellenben Róma „világváros" lett és az itáliai földbirtok egyre inkább roppant gazdag tulajdonosok kisszámú osztályának kezébe került, a parasztnépességet kiszorította egy rabszolgákból álló népesség. Ha a perzsa háborúk idején Korinthoszban 460 000-re, Aiginében 470 000-re emelkedett a rabszolgák száma, és a szabad népességre fejenként tíz rabszolga jutott[6], akkor ehhez valamivel több is kellett még, mint „erőszak", tudniillik magas fejlettségű mű- és kézművesipar és kiterjedt kereskedelem. A rabszolgaság az Amerikai Egyesült Államokban sokkal kevésbé az erőszakon, mint

az angol pamutiparon nyugodott; azokon a vidékeken, ahol nem termett gyapot, vagy amelyek nem foglalkoztak, mint a határállamok, rabszolgatenyésztéssel a gyapotállamok részére, a rabszolgaság magától kihalt, erőszak alkalmazása nélkül, egyszerűen mert nem fizetődött ki.

Amikor tehát Dühring úr a mai tulajdont erőszaktulajdonnak nevezi és úgy jellemzi, mint „azon uralmi formát, amelynek nem csupán az embertársnak a létezéshez szükséges természeti eszközök használatából való kizárása, hanem, ami még sokkal többet jelent, az embernek szolgamunkára való leigázása is *szolgál alapul*"[7] — akkor az egész viszonyt a feje tetejére állítja. Az embernek szolgamunkára való leigázása, minden formájában, előfeltételezi a leigázónak a munkaeszközök feletti rendelkezését, amelynek révén használhatja csakis fel a leigázottat, és a rabszolgaságnál ezenkívül még a létfenntartási eszközökkel való rendelkezését is, amelyek révén tarthatja csakis életben a rabszolgát. Minden esetben előfeltételez tehát már egy bizonyos, az átlagot meghaladó vagyonbirtoklást. Hogyan jött ez létre? Mindenesetre világos, hogy bár rabolhatták is, tehát *erőszakon* is nyugodhatik, de ez korántsem szükséges. Szerezhették munkával, lopással, kereskedéssel, szédelgéssel. Sőt, munkával kell hogy megszerezték légyen, mielőtt egyáltalában elrabolhatják.

A magántulajdon egyáltalában semmiképp nem a rablás és az erőszak eredményeként lép fel a történelemben. Ellenkezőleg. Fennáll már, habár bizonyos tárgyakra korlátozottan, minden kultúrnép ősrégi természetadta közösségében. Már e közösségen belül, mindenekelőtt az idegenekkel folytatott cserében, az áru formájáig fejlődik. Minél inkább áruformát öltenek a közösség termékei, azaz minél kevesebbet termelnek belőlük a termelő saját használatára és minél többet a csere céljára, minél

inkább kiszorítja a csere a közösség belsejében is az eredeti természetadta munkamegosztást, annál egyenlőtlenebb lesz a közösség egyes tagjainak vagyoni állapota, annál mélyebben aláássák a talajbirtoklás régi közösségét, annál gyorsabban sodródik a közösség parcellásparasztok falujává való felbomlása felé. A keleti despotizmus és hódító nomád népeknek a váltakozó uralma évezredeken át sem árthattak semmit ezeknek a régi közösségeknek; természetadta háziiparuk fokozatos szétrombolása a nagyipar termékeinek konkurrenciája által pedig mindinkább felbomlásba juttatja őket. Erőszakról itt éppoly kevéssé van szó, mint a Mosel mentén és a Hochwaldban a „Gehöferschaftok" közös szántóbirtokának még most is folyó felosztásánál; a parasztok éppen a maguk érdekében állónak találják, hogy a szántóföld magántulajdona lépjen a köztulajdon helyébe.[8] Még egy természetadta arisztokráciának a kialakulása is, ahogy ez a keltáknál, a germánoknál és az indiai Öt Folyó Országában* a közös földtulajdon alapján bekövetkezik, mindenekelőtt semmiképp nem erőszakon nyugszik, hanem önkéntességen és megszokáson. Ahol a magántulajdon kialakul, ez mindenütt a megváltozott termelési és csereviszonyok következtében, a termelés fokozásának és a forgalom előmozdításának érdekében — tehát gazdasági okokból történik. Az erőszaknak ebben semmiféle szerepe sincs. Elvégre világos, hogy a magántulajdon berendezkedésének már fenn kell állnia, mielőtt a rabló idegen jószágot *elsajátíthat;* hogy tehát az erőszak megváltoztathatja ugyan a birtoklást, de nem hozhatja létre a magántulajdont mint olyant.

De arra sem használhatjuk sem az erőszakot, sem az erőszaktulajdont, hogy „az embernek szolgamunkára való leigázását" a maga legmodernebb formájában, a

* Pandzsáb. — *Szerk.*

bérmunkában megmagyarázzuk. Említettük már, milyen szerepet játszik a régi közösségek felbomlásában, tehát a magántulajdon közvetlen vagy közvetett általánossá tételében a munkatermékeknek árukká való átváltoztatása, a nem a saját fogyasztás számára, hanem a csere számára való előállításuk. Mármost azonban Marx a „Tőké"-ben napnál világosabban kimutatta — és Dühring úr óvakodik attól, hogy egyetlen szóval is megemlékezzék erről —, hogy egy bizonyos fejlődési fokon az árutermelés tőkés termeléssé változik, s hogy ezen a fokon „az elsajátításnak az árutermelésen és áruforgalmon nyugvó törvénye, vagyis a magántulajdon törvénye, saját, benső, elkerülhetetlen dialektikája révén a maga egyenes ellentétébe csap át.* Az egyenértékek kicserélése, amely az eredeti műveletként megjelent, úgy fordult, hogy csak látszólag cserélnek, először, a munkaerő ellenében kicserélt tőkerész maga is csak az egyenérték nélkül elsajátított idegen munkatermék része, és, másodszor, ezt a tőkerészt termelőjének, a munkásnak nemcsak pótolnia kell, hanem új többlettel" (ráadással) „együtt kell pótolnia ...Eredetileg a tulajdon** úgy jelent meg előttünk, mint ami saját munkán alapul... Most" (a marxi fejtegetés végén) „a tulajdon a tőkés oldalán úgy jelenik meg, mint jog arra, hogy idegen meg nem fizetett munkát (...) a munkás oldalán pedig mint lehetetlensége annak, hogy saját termékét [...] elsajátítsa. A tulajdon és a munka szétválása szükségszerű következményévé lesz egy törvénynek, amely látszólag azonosságukból indult ki."[9] Más szavakkal: még ha kizárjuk is minden rablás, minden erőszakcselekedet és minden becsapás lehetőségét, ha feltesszük is, hogy minden magántulajdon eredetileg a birtokos

* *Marxnál új mondat kezdődik. — Szerk.*

** *Marxnál:* tulajdonjog. — *Szerk.*

saját munkáján nyugszik, és hogy az egész további lefolyásban csak egyenlő értéket cserélnek egyenlő értékekért, a termelés és a csere továbbfejlődésében mégis szükségszerűséggel a jelenlegi tőkés termelési módra, a termelési és a létfenntartási eszközöknek az egyik, kisszámú osztály kezében való monopolizálására, a másik, az óriási többséget alkotó osztálynak birtoktalan proletárokká való leszorítására, a szédelgő termelés és kereskedelmi válság periodikus váltakozására és a termelés egész jelenlegi anarchiájára jutunk. Az egész folyamat tisztán gazdasági okokból magyarázódik, anélkül, hogy a rablásra, az erőszakra, az államra vagy bármiféle politikai beavatkozásra akár csak egyetlenegyszer is szükség lett volna. Az „erőszaktulajdon" itt is pusztán hetvenkedő frázisnak bizonyul, amely a dolgok valóságos lefolyása megértésének hiányát akarja leplezni.

Ez a folyamat, történelmileg kifejezve, a burzsoázia fejlődéstörténete. Ha a „politikai állapotok a gazdasági helyzet döntő okai", akkor a modern burzsoáziának nem a feudalizmussal folytatott harcban kellett volna kifejlődnie, hanem a feudalizmus önként világraszült ölbéli gyermekének kellene lennie. Mindenki tudja, hogy az ellenkezője történt. A polgárság, amely eredetileg az uralkodó feudális nemességnek adóköteles, mindenfajta függőparasztokból és jobbágyokból toborzódó, elnyomott rend volt, a nemességgel folytatott állandó harcban egyik hatalmi posztot a másik után hódította meg és végül a legfejlettebb országokban, a nemesség helyére lépve, birtokba vette az uralmat; Franciaországban úgy, hogy a nemességet egyenest megdöntötte, Angliában úgy, hogy mindjobban elpolgáriasította és saját díszítő oromzataként bekebelezte. És hogyan vitte ezt végbe? Csupáncsak a „gazdasági helyzet" megváltozásával, amit előbb vagy utóbb, önként vagy harc árán, nyomon követett a politikai állapotok megváltozása. A burzsoá-

ziának a feudális nemesség elleni harca a város harca a falu ellen, az iparé a földbirtok ellen, a pénzgazdálkodásé a természetbeni gazdálkodás ellen, és a polgárok döntő fegyverei ebben a harcban az előbb kézműves, később manufaktúrához előrehaladó ipar révén és a kereskedelem kiszélesülése révén állandóan fokozódó *gazdasági* hatalmi eszközeik voltak. Ennek az egész harcnak a folyamán a politikai erőszakhatalom a nemesség oldalán állt, kivéve egy periódust, amikor a királyi hatalom felhasználta a polgárságot a nemesség ellen, hogy egyik rendet a másikkal sakkban tartsa; de attól a pillanattól fogva, amikor a politikailag még mindig hatalomnélküli polgárság, növekvő gazdasági hatalmánál fogva, veszélyessé kezdett válni, a királyság újra a nemességgel szövetkezett és ezzel először Angliában, majd Franciaországban előidézte a polgárság forradalmát. A „politikai állapotok" Franciaországban változatlanok maradtak, míg a „gazdasági helyzet" kinőtt belőlük. A politikai állapotot tekintve a nemesség minden volt, a polgár semmi[10]; a társadalmi helyzetet tekintve a polgár most a legfontosabb osztály volt az államban, míg a nemesség elvesztette minden társadalmi funkcióját és már csak az eltűnt funkciók után járó fizetést zsebelte be a jövedelmeiben. Ez még nem minden: a polgárság egész termelésében megmaradt a középkor feudális politikai formái közé bekényszerítve, melyekből ez a termelés — nemcsak a manufaktúra, de még a kézművesség is — már régen kinőtt: mindvalahány — a termelés puszta zaklatásaivá és béklyóivá vált — ezerféle céhkiváltságok és helyi meg tartományi vámkorlátok közé. A polgárság forradalma véget vetett ennek. De nem úgy, hogy Dühring úr alapelve szerint a gazdasági helyzetet hozzáidomította volna a politikai állapotokhoz — hiszen éppen ez az, amit nemesség és királyság évek során át hiába igyekezett elérni —, hanem úgy, hogy megfordít-

va, félredobta a régi, korhadt politikai lomot és olyan politikai állapotokat alkotott meg, amelyek között az új „gazdasági helyzet" fennállni és fejlődni tudott. És ebben a neki megfelelő politikai és jogi légkörben fényesen fejlődött, olyan fényesen, hogy a burzsoázia már nem áll többé messze attól a helyzettől, amelyet 1789-ben a nemesség foglalt el: egyre inkább válik nemcsak társadalmilag feleslegessé, hanem társadalmi akadállyá; egyre inkább kiválik a termelési tevékenységből és egyre inkább lesz, mint annak idején a nemesség, pusztán jövedelmeket bezsebelő osztállyá; és saját helyzetének ezt a forradalmasítását és egy új osztálynak, a proletariátusnak, a létrehozását mindenféle erőszak-hókuszpókusz nélkül tisztán gazdasági úton vitte végbe. Sőt mi több. Saját tevékenykedésének ezt az eredményét a burzsoázia semmiképp nem akarta — ellenkezőleg, ez az eredmény a burzsoázia akarata ellenére és szándéka ellenére ellenállhatatlan erővel tört utat magának; saját termelőerői kinőttek vezetése alól és mintegy természeti szükségszerűséggel hajtják az egész polgári társadalmat a pusztulás vagy a forradalmasodás felé. És ha a burzsoák most az erőszakhoz folyamodnak, hogy a roskadozó „gazdasági helyzetet" megóvják az összeomlástól, ezzel csak azt bizonyítják, hogy ugyanannak a csalatkozásnak foglyai, mint Dühring úr, miszerint „a politikai állapotok a gazdasági helyzet döntő okai"; hogy azt képzelik, akárcsak Dühring úr, hogy az „elsődlegessel", „a közvetlen politikai erőszakhatalommal", mássá tehetik ama „másodrendű tényeket", a gazdasági helyzetet és ennek elháríthatatlan fejlődését és ilyeténképpen a gőzgép és az általa hajtott modern gépi berendezés, a világkereskedelem és a mai bank- és hitelfejlődés gazdasági okozatait Krupp-ágyúkkal és Mauser-fegyverekkel megint kilövöldözhetik a világból.

Vegyük azonban Dühring úr e mindenható „erőszakát" valamivel közelebbről szemügyre.[11] Robinson „karddal a kezében" igázza le Pénteket. Honnan van neki a kardja? Még a Robinson-történetek fantáziaszigetein sem teremnek ez ideig a kardok a fákon, és Dühring úr e kérdésünkre adós marad minden felelettel. Ahogy Robinson, kardot szerezhetett magának, ugyanúgy feltehetjük, hogy Péntek egy szép napon töltött revolverrel a kezében jelenik meg, s akkor az egész „erőszak"-viszony megfordul: Péntek parancsol és Robinsonnak kell robotolnia. Bocsánatot kérünk az olvasótól, hogy ily következetesen vissza-visszatérünk Robinsonnak és Pénteknek tulajdonképpen a gyermekszobába és nem a tudományba tartozó históriájára, de nem tehetünk róla. Kénytelenek vagyunk Dühring úr axiomatikus módszerét lelkiismeretesen alkalmazni, és nem a mi vétkünk, ha ennek során folyvást a tiszta gyermetegség területén mozgunk. Tehát a revolver győz a kard felett, és ezzel alkalmasint a leggyermetegebb axiomatikus számára is megérthető lesz, hogy az erőszak nem puszta akarati aktus, hanem működtetéséhez nagyon reális előfeltételeket követel meg, nevezetesen *szerszámokat*, amelyek közül a tökéletesebb a tökéletlenebbet leküzdi; hogy továbbá ezeket a szerszámokat meg kellett hogy termeljék, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a tökéletesebb erőszakszerszámok — vulgo * fegy-

* — közönségesen; köznyelven. — *Szerk.*

verek — termelője legyőzi a tökéletlenebbek termelőjét, és hogy, *egy*szóval, az erőszak győzelme fegyverek termelésén, ez pedig megint egyáltalában a termelésen, tehát — a „gazdasági hatalmon", a „gazdasági helyzeten", az erőszaknak rendelkezésére álló *anyagi* eszközökön nyugszik.

Az erőszak — ez manapság a hadsereg és a hadiflotta, s ahogy mindannyian a magunk kárán tudjuk, mindkettő „pogányul sok pénzbe" kerül. Az erőszak azonban nem tud pénzt csinálni, legfeljebb el tudja venni, amit már megcsináltak, és ez nem sokat használ, ahogy azt ugyancsak a magunk kárán a francia milliárdokkal[12] tapasztaltuk. A pénzt tehát végül mégis a gazdasági termelés révén kell előteremteni; az erőszakot tehát megint a gazdasági helyzet határozza meg, amely megszerzi neki a szerszámai felszerelésére és fenntartására szolgáló eszközöket.[13] De ez még nem minden. Semmi sem függ annyira gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és a flotta. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és stratégia mindenekelőtt a mindenkori termelési foktól és a közlekedési összeköttetésektől függ. Nem zseniális hadvezérek „értelmének szabad teremtményei" hatottak itt forradalmasítóan, hanem jobb fegyverek feltalálása és a katona-anyag megváltozása; a zseniális hadvezérek befolyása a legjobb esetben arra korlátozódik, hogy a harcmódot hozzáidomítsa az új fegyverekhez és harcosokhoz.[14]

A XIV. század elején a lőpor az araboktól eljutott a nyugat-európaiakhoz, és mint minden iskolásgyerek tudja, forradalmasította az egész hadviselést. A lőpor és a tűzfegyverek bevezetése azonban semmiképp nem erőszakcselekedet volt, hanem ipari, tehát gazdasági haladás. Az ipar ipar marad, akár tárgyak létrehozására, akár elpusztításukra irányul. És a tűzfegyverek bevezetése nemcsak magára a hadviselésre hatott forradalma-

sítóan, hanem a politikai uralmi és szolgasági viszonyokra is. Lőpor és tűzfegyverek megszerzéséhez ipar és pénz kellett, és mindkettő a városi polgárok birtokában volt. A tűzfegyverek ennélfogva kezdettől kezdve a városok és a városokra támaszkodó, emelkedőben levő monarchia fegyverei voltak a feudális nemesség ellen. A nemesi várak eladdig megközelíthetetlen kőfalai leomlottak a polgárok ágyúi előtt, a polgári kézipuskák golyói átütötték a lovagi vérteket. A nemesség páncélos lovasságával együtt a nemesi uralom is összeomlott; a polgárság fejlődésével a gyalogság és a tüzérség vált mindinkább a döntő fegyvernemmé; az ágyú kényszerítő hatása alatt a hadimesterségnek egy új, teljesen ipari alosztállyal kellett kiegészülnie: a mérnökkarival.

A tűzfegyverek kialakítása igen lassan ment végbe. Az ágyú nehézkes maradt, a puskák, sok részlettalálmány ellenére is, durvák voltak. Több mint háromszáz évig tartott, míg olyan fegyver jött létre, amely alkalmas volt az egész gyalogság felfegyverzésére. Csak a XVIII. század elején szorította ki végérvényesen a szuronyos kováspuska a dzsidát a gyalogság fegyverzetéből. Az akkori gyalogság keményen gyakorlatozó, de teljesen megbízhatatlan, csak bottal kordában tartott, legzüllöttebb társadalmi elemekből, gyakran bekényszerített ellenséges hadifoglyokból kikerülő verbuvált fejedelmi katonákból állt, és az egyetlen harci forma, melyben ezek a katonák az új fegyvert alkalmazni tudták, a vonal-taktika volt, amely II. Frigyes alatt érte el legmagasabb kiteljesedését. A sereg egész gyalogságát háromtagú, igen hosszú üres négyszögben állították fel, és csatarendben csak mint egész mozgott; legfeljebb a két szárny egyikének engedték meg, hogy valamennyire előrenyomuljon vagy visszamaradjon. Ez az esetlen tömeg csak teljesen sík terepen volt rendben mozgatható, és ott is csak lassú ütemben (hetvenöt lépés percenként);

a csatarendet ütközet közben megváltoztatni lehetetlen volt, és győzelem vagy vereség — mihelyt a gyalogság már tűzben volt — rövid idő alatt *egy* csapásra eldőlt.

Ezekkel az esetlen vonalakkal az amerikai függetlenségi háborúban rebellis-bandák szálltak szembe, amelyek nem tudtak ugyan gyakorlatozni, de annál jobban tudtak vontcsövű puskáikból lőni; amelyek legsajátabb érdekeikért küzdöttek, tehát nem szökdöstek, mint a verbuvált csapatok és nem tették meg az angoloknak azt a szívességet, hogy ugyancsak vonalban és szabad síkon szálljanak velük szembe, hanem oldott, gyorsan mozgatható lövészrajokban az erdők fedezete alatt harcoltak. A vonal itt tehetetlen volt és alulmaradt a láthatatlan és elérhetetlen ellenféllel szemben. Újra feltalálták a csatározást — új harcmód a megváltozott katonaanyag következtében.

Amit az amerikai forradalom megkezdett, azt a francia betetőzte, katonai téren is. A koalíció gyakorlott verbuvált hadseregeivel úgyszintén csak rosszul gyakorolt, de nagyszámú tömegeket állíthatott szembe, az egész nemzet bevetését. De ezekkel a tömegekkel Párizst kellett megvédeni, tehát egy meghatározott területet kellett fedezni, és ez nem történhetett meg nyílt tömegcsatában kivívott győzelem nélkül. A puszta lövészcsata nem volt elegendő; formát kellett találni a tömeges felhasználásra is, és ezt megtalálták az *oszlopban*. Az oszlop-felállítás kevéssé gyakorlott csapatoknak is megengedte, hogy meglehetős rendben mozogjanak, méghozzá nagyobb menetsebességgel (száz és még több lépés percenként), megengedte, hogy a régi vonalrend merev formáit áttörjék, bármely, tehát a vonal számára legkedvezőtlenebb terepen is harcoljanak, a csapatokat bármely, a helyzetnek valamiképpen megfelelő módon csoportosítsák és — szétszórt lövészek harcával összekapcsoltan — az ellenséges vonalakat feltartóztassák,

lekössék, kifárasszák, míg csak el nem érkezett a pillanat, amikor az állás döntő pontján tartalékban tartott tömegekkel áttörték őket. Ez az új, csatárok és oszlopok összekapcsolásán és a hadseregnek önálló, valamennyi fegyverből összeállított hadosztályokra vagy hadtestekre való beosztásán nyugvó, Napóleon által mind taktikai, mind stratégiai oldalról tökéletesen kidolgozott harcmód eszerint mindenekelőtt a francia forradalom megváltozott katonaanyagánál fogva vált szükségszerűvé. De volt még két igen fontos technikai előfeltétele is: először a tábori ágyúknak Gribeauval által konstruált könnyebb lövegtalpa, melynek révén egyedül vált lehetségessé az ágyúk most megkívánt gyorsabb mozgatása, és másodszor az eddig egészen egyenesen a puskacső meghosszabbítása irányában folytatódó puskatusnak Franciaországban 1777-ben bevezetett, a vadászfegyvertől átvett megtörése, mely lehetségessé tette az egyes emberre való célzást anélkül, hogy szükségképpen mellélőttek volna. E haladás nélkül azonban a régi fegyverrel nem lehetett volna csatározni.

Az egész nép felfegyverzésének forradalmi rendszere csakhamar kényszersorozásra korlátozódott (megváltásos helyettesállítással a vagyonosok részére) és ebben a formában fogadta el a kontinens legtöbb nagy állama. Csak Poroszország kísérelte meg Landwehr-rendszerében[15] a nép véderejének nagyobb mértékű bevonását. Poroszország volt ezenfelül az első állam, amely — az 1830 és 1860 között kialakult, hadi használatra alkalmas, vontcsövű elöltöltő puska rövid szereplése után — egész gyalogságát a legújabb fegyverrel látta el, a vontcsövű hátultöltő puskával. E két berendezkedésnek köszönhette 1866-os sikereit.[16]

A német—francia háborúban első ízben szállt szembe egymással két olyan hadsereg, melyek egyaránt vontcsövű hátultöltő puskával voltak felszerelve, mégpedig

mindkettő lényegileg ugyanazon taktikai formációkban, mint a régi simacsövű kováspuska idején. Csakhogy a poroszok a századoszlop bevezetésével kísérletet tettek arra, hogy az új fegyverzetnek jobban megfelelő harci formát találjanak. Amikor azonban augusztus 18-án St. Privat-nál[17] a porosz gárda megkísérelte, hogy a századoszloppal komolyra fogja a dolgot, a harcban leginkább részt vett öt ezred nem egész két óra leforgása alatt állományának több mint egyharmadát elvesztette (176 tisztet és 5114 katonát), és ettől fogva a századoszlop mint harci forma felett is ki volt mondva az ítélet, nem kevésbé, mint a zászlóaljoszlop és a vonal felett; felhagytak minden kísérlettel, hogy ezentúl bármiféle zárt csapatokat kitegyenek az ellenséges fegyvertűznek, és a harcot német részről már csak azokban a sűrű lövészrajokban folytatták, amelyekre az oszlop idáig a becsapódó golyózápor alatt rendszerint már magától felbomlott, amelyek ellen azonban felülről mint szabályellenesek ellen küzdöttek; és éppígy most az ellenséges fegyvertűz hatókörében a *futólépés* lett az egyetlen mozgásnem. A katona megintcsak okosabb volt a tisztnél; az egyetlen csataformát, mely a hátultöltő puska tüzében eddig bevált, *ő* találta meg ösztönszerűen és a vezetés ellenszegülése ellenére eredményesen keresztül is vitte.

A német—francia háborúval egy minden eddigitől eltérő jelentőségű fordulópont következett be. Először is a fegyverek annyira tökéletesedtek, hogy újabb, valamennyire is forradalmasító befolyású haladás már nem lehetséges. Amikor olyan ágyúk vannak, melyekkel egy zászlóaljat el lehet találni, mihelyt szemmel megkülönböztethető, és olyan fegyverek, melyek ugyanazt teszik meg az egyes emberrel mint célponttal, és melyeknél a töltés kevesebb időt rabol, mint a célzás, akkor minden további haladás a sík mezőn való háború szempontjából többé-kevésbé közömbös. A fejlődés érája ebben az

irányban tehát lényegében lezárult. Másodszor pedig ez a háború rákényszerítette valamennyi kontinentális nagyállamot, hogy bevezessék maguknál a megszigorított porosz Landwehr-rendszert és ezzel olyan katonai terhet, amelybe néhány év alatt tönkre kell menniök. A hadsereg az állam fő célja, öncél lett; a népek már csak arra valók, hogy a katonákat szolgáltassák és etessék. A militarizmus uralma alatt tartja és elnyeli Európát. De ez a militarizmus magában hordozza saját pusztulásának csíráját is. Az egyes államokat egymás közti konkurrenciájuk rákényszeríti egyrészt arra, hogy évről évre több pénzt fordítsanak hadseregre, hajóhadra, lövegekre stb., tehát mindinkább gyorsítsák pénzügyi összeomlásukat; másrészt arra, hogy egyre komolyabban vegyék az általános szolgálatkötelezettséget és ezzel végül is az egész népet jártassá tegyék a fegyverhasználatban; tehát képessé tegyék arra, hogy akaratát egy bizonyos pillanatban a parancsnokló katonai felsőbbséggel szemben keresztülvigye. És ez a pillanat bekövetkezik, mihelyt a nép tömegének — falusi és városi munkásoknak és parasztoknak — *van* akarata.[18] Ezen a ponton a fejedelmi hadsereg átcsap népi hadseregbe; a gépezet felmondja a szolgálatot, a militarizmus belepusztul saját fejlődésének dialektikájába. Amit az 1848-as polgári demokrácia nem tudott véghezvinni, éppen mert *polgári* volt, nem pedig proletár, tudniillik, hogy a dolgozó tömegeknek olyan akaratot adjon, amelynek tartalma osztályhelyzetüknek megfelel — azt a szocializmus csalhatatlanul el fogja érni. Ez pedig a militarizmusnak és vele együtt minden állandó hadseregnek *belülről való* robbanását jelenti.

Ez az egyik tanulság a modern gyalogság általunk vázolt történetéből. A második tanulság, mely újra visszavezet bennünket Dühring úrhoz, az, hogy a hadseregek egész szervezete és harcmódja, és ezzel együtt

győzelem és vereség, anyagi, azaz gazdasági feltételektől függőnek bizonyul: az ember- és a fegyveranyagtól, tehát a népesség minőségétől és mennyiségétől és a technikától. Csak az olyan vadásznép, mint az amerikaiak, találhatta fel újra a csatározást — ők pedig tisztán gazdasági okokból voltak vadászok, éppúgy, mint ahogy most ugyanezek a régi államokbeli jenkik tisztán gazdasági okokból parasztokká, ipari vállalkozókká, tengerhajózókká és kereskedőkké változtak, akik nem csatároznak többé az őserdőkben, viszont annál inkább a spekuláció mezején, ahol a tömeges felhasználásban is sokra vitték. — Csak az olyan forradalom, mint a francia, mely a polgárt és nevezetesen a parasztot gazdaságilag emancipálta, találhatta meg a tömeghadseregeket és egyúttal azokat a szabad mozgási formákat, amelyeket összetörtek a régi merev vonalak — az általuk védett abszolutizmus katonai képmásai. És hogy a technika előrehaladásai, mihelyt katonailag felhasználhatókká lettek és fel is használták őket, hogyan kényszerítettek ki szinte erőszakosan azonnal változásokat, sőt forradalmasodásokat a harcmódban, méghozzá sokszor a hadvezetőség akarata ellenére, ezt esetről esetre láttuk. Hogy ezenkívül a hadviselés mennyire függ saját hátországának, valamint a hadszíntérnek termelékenységétől és közlekedési eszközeitől, arról manapság már akármelyik törekvő altiszt is felvilágosíthatja Dühring urat. Röviden, mindenütt és mindenkor gazdasági feltételek és hatalmi eszközök segítik az „erőszakot" győzelemre, s enélkül az véget ér erőszak lenni, és az, aki dühringi alapelvek szerint az ellenkező álláspontról meg akarná reformálni a hadügyet, nem arathatna egyebet, mint ütlegeket.*

* A porosz vezérkarban ezt máris egészen jól tudják „A hadügy *alapzata* elsősorban egyáltalában a népek *gazdasági* élet-alakulása", mondja Max Jähns vezérkari százados úr egy tudományos előadásában („Kölnische Zeitung", 1876. április 20., harmadik lap).[19] — *Engels jegyzete.*

Ha mármost a szárazföldről a vízre bocsátkozunk, ott csak a legutóbbi húsz esztendő alatt is egy még egészen másféleképpen átütő forradalmasodás tárul elénk. A krími háború[20] csatahajója a fából készült két- és háromfedélzetű, 60—100 ágyús hajó volt, melyet főleg még vitorlák mozgattak és csak kisegítésül volt egy gyenge gőzgép. Főként mintegy 50 cwt csősúlyú 32 fontos ágyúkkal volt felszerelve, s emellett csak kevés 95 cwt-es 68 fontos ágyúval. A háború vége felé vaspáncélos úszó ütegek jelentek meg, nehézkes, szinte mozdulatlan, de az akkori ágyú számára sérthetetlen szörnyetegek. Csakhamar átvitték a vaspáncélzatot a csatahajókra is; eleinte még vékony volt, négy hüvelyk vastagságú már rendkívül nehéz páncélnak számított. De a tüzérségi haladás hamarosan fölébe kerekedett a páncélzatnak; minden páncélvastagsággal szemben, amit sorjában alkalmaztak, mindig akadt egy új, nehezebb ágyú, mely könnyen átütötte. Így most már elérkeztünk az egyik oldalon a 10, 12, 14, 24 hüvelykes páncélvastagsághoz (Olaszország egy három lábnyi vastag páncélzatú hajót akart építtetni); a másikon a 25, 35, 80, sőt 100 ton (à 20 cwt) csősúlyú, vontcsövű ágyúkhoz, melyek 300—400—1700——2000 fontos lövedékeket repítenek azelőtt hallatlan távolságokra. A mai csatahajó 8000—9000 ton tartalmú és 6000—8000 lóerejű óriási páncélozott csavargőzös forgótornyokkal és négy, legfeljebb hat nehéz ágyúval és egy a vízvonal alatti, ellenséges hajók lerohanására szolgáló sarkantyúban végződő orral; az ilyen csatahajó egyetlen kolosszális gépezet, amelyen a gőz nemcsak a gyors tovamozgást eszközli, hanem a kormányzást, a horgonytekerést, a tornyok forgatását, az ágyúk irányzását és töltését, a víz kiszivattyúzását, a csónakoknak — melyek maguk is részben megint gőzerőt alkalmaznak — a felvonását és lebocsátását stb. is. És a páncélzás és a löveghatás közti versenyharc oly kevéssé zárult még le,

hogy manapság egy hajó szinte szabályszerűen már nem elégíti ki az igényeket, már elavult, mielőtt még vízre bocsátották volna. A modern csatahajó nemcsak terméke a modern nagyiparnak, hanem egyúttal próbadarabja, úszó gyár — kiváltképp persze pénzpocsékolás termelésére. Annak az országnak, amelyben a nagyipar a leginkább fejlett, csaknem monopóliuma van e hajók építésére. Valamennyi török, majdnem valamennyi orosz, a legtöbb német páncéloshajót Angliában építettek; valamennyire is használható páncéllemezeket szinte kizárólag Sheffieldben készítenek; Európa három vasműve közül, melyek egyedül képesek a legnehezebb ágyúk szolgáltatására, kettő (Woolwich és Elswick) Angliára, a harmadik (Krupp) Németországra jut. Itt a legkézzelfoghatóbban mutatkozik, hogy a „közvetlen politikai erőszakhatalom", amely Dühring úr szerint „a gazdasági helyzet döntő oka", ellenkezőleg, teljesen a gazdasági helyzet hatalma alá van igázva; hogy a tengeri erőszakszerszámnak, a csatahajónak, nemcsak az előállítása, hanem a kezelése maga is a modern nagyipar egyik ágává lett. És hogy ez így lett, senkinek akkora hátborsódzást nem okoz, mint éppen az erőszakhatalomnak, az államnak, amelynek egy hajó most annyiba kerül, mint régebben egy teljes kis flotta; amelynek látnia kell, hogy ezek a drága hajók, mielőtt még vízre kerültek volna, már elavultak, tehát elértéktelenedtek; és amely bizonyára éppannyi bosszúságot érez azon, mint Dühring úr, hogy a „gazdasági helyzet" embere, a mérnök, most sokkal fontosabb ember a fedélzeten, mint a „közvetlen erőszakhatalom" embere, a kapitány. Nekünk ellenben koránt sincs okunk a bosszankodásra, amikor azt látjuk, hogy ebben a páncél és ágyú közti versenyharcban a csatahajót a művészi tökély ama csúcsáig kiképezik, amely az éppannyira megfizethetetlenül drágává, mint

hadi használatra alkalmatlanná teszi,* és hogy e harc ily módon a tengeri háború területén is megnyilatkoztatja ama belső dialektikus mozgástörvényeket, amelyek szerint a militarizmus, mint minden más történelmi jelenség, saját fejlődésének következményeibe tönkremegy.

Itt is tehát napnál világosabban látjuk, hogy semmiképp sem igaz, hogy „az elsődlegest a közvetlen politikai erőszakhatalomban kell keresnünk, nem pedig előbb egy közvetett gazdasági hatalomban". Ellenkezőleg. Mi mutatkozik itt éppen magához az erőszakhatalomhoz képest „az elsődlegesként"? A gazdasági hatalom, a nagyipar hatalmi eszközei feletti rendelkezés. A tengeri politikai erőszakhatalom, amely a modern csatahajókon nyugszik, korántsem bizonyul „közvetlennek", hanem éppen *közvetítettnek* a gazdasági hatalom által, a fémkohászat magas kiképződése által, ügyes technikusok és kiadós szénbányák feletti parancsnoklás által.

No de mire való mindez? Adják a legközelebbi tengeri háborúban Dühring úr kezébe a főparancsnokságot és ő majd megsemmisíti a gazdasági helyzettől leigázott összes páncélos flottákat, torpedók és egyéb mesterkedések nélkül, egyszerűen az ő „közvetlen erőszakhatalma" révén.

* A tengeri háború számára előállított legutolsó nagyipari terméknek, az önmagát tovamozgató torpedónak a tökéletesítése, úgy látszik, megvalósítja majd ezt; a legkisebb torpedónaszád ilymódon fölényben volna a leghatalmasabb páncéloshajóval szemben. (Ne felejtsük el egyébként, hogy fentiek 1878-ban íródtak.)[21] — *Engels jegyzete.*

„Igen fontos körülmény rejlik abban, hogy ténylegesen a természet feletti uralom az *ember* feletti uralom által ment csak egyáltalában" (!) „végbe" (az uralom végbement!). „A földtulajdonon nagyobb területeken való gazdálkodást soha és sehol nem vitték végbe az embernek valamilyen fajta rabszolga- vagy robotszolgálatra való előzetes leigázása nélkül. A dolgok feletti gazdasági uralom felállításának az embernek az ember feletti politikai, társadalmi és gazdasági uralma volt az előfeltétele. Hogyan lehetett volna egy nagy földesurat még csak elgondolni is anélkül, hogy a gondolat egyszersmind ne foglalta volna magában egyúttal a földesúrnak rabszolgák, jobbágyok vagy közvetve nem-szabadok feletti uraságát? Mit jelenthetett volna és jelenthetne egy terjedelmesebb földművelés szempontjából az egyes ember ereje, amely legfeljebb a családi segítség erőivel volna alátámasztva? A föld kiaknázása vagy a gazdasági uralom kiterjesztése a föld felett az egyes ember természetes erőit meghaladó terjedelemben az eddigi történelemben csakis azáltal vált lehetségessé, hogy a föld feletti uralom megalapozása előtt vagy vele egy időben keresztülvitték az embernek [...] ehhez tartozó leigázását is. A fejlődés későbbi időszakaiban ez a leigázás enyhült... jelenlegi alakja a magasabban civilizált államokban a többé vagy kevésbé rendőruralom által vezetett bérmunka. Az utóbbin nyugszik tehát a mai gazdagság azon fajtájának gyakorlati lehetősége, amely a terjedelmesebb föld-

uralomban és" (!) „a nagyobb földbirtokban jelentkezik. Magától értetődően történelmileg hasonló módon magyarázandók az elosztási gazdagság összes egyéb nemei,* és az embernek az embertől való közvetett függése, amely jelenleg a gazdaságilag legmesszebbre fejlődött állapotok alapvonását alkotja, nem érthető és nem magyarázható meg önmagából, hanem csak egy korábbi közvetlen alávetés és kisajátítás némileg átváltozott örökségeképpen."[22] Így beszél Dühring úr.

Tézis: a természet feletti (ember általi) uralom előfeltételezi az ember feletti (ember általi) uralmat.

Bizonyítás: A föld*tulajdonon nagyobb területeken* való gazdálkodás soha és sehol sem történt másként, mint cselédek által.

A bizonyítás bizonyítása: Hogy lehetnének nagy földbirtokosok cselédek nélkül, amikor a nagy földbirtokos, a családjával együtt, cselédek nélkül birtokának csak csekély részét tudná megművelni?

Tehát: Bebizonyítandó, hogy az embernek ahhoz, hogy a természetet maga alá vesse, előbb le kellett igáznia az embert, Dühring úr „a természetet" minden további nélkül „nagyobb területeken való földtulajdonná", és ezt a földtulajdont — nem tudni, kiét? — azon nyomban egy nagy földesúr tulajdonává változtatja, aki természetesen cselédek nélkül nem tudja földjét megművelni.

Először is a „természet feletti" uralom és a „földtulajdonon való gazdálkodás" semmiképp nem ugyanaz. A természet feletti uralmat az iparban egész másféleképpen kolosszális méretben gyakorolják, mint a földművelésben, amelynek mindmáig tűrnie kell, hogy az időjárás uralkodjék felette, ahelyett, hogy ő uralkodnék az időjárás felett.

* *Dühringnél:* alakzatai. — *Szerk.*

Másodszor, ha földtulajdonon nagyobb területeken való gazdálkodásra szorítkozunk, akkor azon fordul meg a dolog, hogy kié ez a földtulajdon. És akkor minden kultúrnép történetének kezdetén nem a „nagy földesurat" találjuk, akit Dühring úr itt becsempész az ő szokásos szemfényvesztő-eljárásával, amelyet „természetes dialektikának"[23] nevez — hanem törzs- és faluközösségeket közös földbirtokkal. Indiától Írországig a földtulajdonon nagyobb területeken való gazdálkodás eredetileg ilyen törzs- és faluközösségek révén ment végbe, mégpedig hol a szántóföldnek a közösség számlájára történő közösségi megművelésével, hol egyes, a közösség által a családoknak időre szólóan kiosztott szántó-parcellákon, az erdő és legelő továbbra is közös használása mellett.[24] Megintcsak jellemző Dühring úrnak „a politikai és jogi területen" folytatott „legbehatóbb szaktanulmányaira", hogy mindezekről a dolgokról mit sem tud: hogy összes művei csak úgy sugározzák a teljes-tökéletes nem-ismeretét Maurer korszakalkotó írásainak az őseredeti német Mark-berendezkedésről[25], az egész német jog alapzatáról, és annak a főképp Maurer által kezdeményezett, még állandóan duzzadó irodalomnak, mely valamennyi európai és ázsiai kultúrnépnél a földbirtok őseredeti közösségi voltának kimutatásával és különböző létezési és felbomlási formáinak leírásával foglalkozik. Mint ahogy a francia és angol jog területén Dühring úr „az egész tudatlanságát mind önmaga szerezte"[26], bármilyen nagy volt is ez, így a német jog területén is a még jóval nagyobb tudatlanságát. Az a férfiú, aki az egyetemi professzorok korlátozott látókörén hatalmasan felbőszül, ő a német jog területén még ma is legfeljebb ott tart, ahol a professzorok húsz esztendővel ezelőtt tartottak.

Dühring úrnak tisztára „szabad teremtménye és imaginációja", amikor azt állítja, hogy a földtulajdonon

nagyobb területeken való gazdálkodáshoz földesurak és cselédek voltak szükségesek. Az egész Keleten, ahol a község vagy az állam földtulajdonos, még a földesúr szó sincs meg a nyelvekben, mire nézve Dühring úr tudakozódhatik az angol jogászoknál, akik Indiában éppoly hasztalan kínlódtak a kérdéssel: ki a földtulajdonos? — mint néhai LXXII. Henrik, Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein-Eberswalde hercege[27] azzal a kérdéssel: ki az éjjeli őr? Először a törökök vezettek be Keleten az általuk meghódított országokban egyfajta földesúri feudalizmust. Görögország a történelembe már a hőskorszakban rendi tagozódással lép be, amely maga is szemmelláthatólag egy hosszabb, ismeretlen előtörténet terméke; de a talajon itt is túlnyomórészt önálló parasztok gazdálkodnak; a nemesek és törzsi fejedelmek nagyobb birtokai a kivétel, és különben is nemsokára eltűnnek. Itália földjét túlnyomórészt parasztok vették művelés alá; amikor a római köztársaság utolsó időiben a nagy birtokkomplexusok, a latifundiumok, a parcellásparasztokat kiszorították és rabszolgákkal helyettesítették, egyúttal helyettesítették a földművelést állattenyésztéssel és, mint már Plinius tudta, tönkrejuttatták Itáliát (latifundia Italiam perdidere).[28] A középkorban egész Európában (nevezetesen parlagföldek művelés alá vételénél) a paraszti művelés uralkodik, amikor is a szóban forgó kérdés szempontjából közömbös, hogy kellett-e és milyen adókat kellett fizetniök a parasztoknak valamiféle hűbérurak részére. A fríz, alsószász, flamand és alsó-rajnai telepesek, akik az Elbától keletre a szlávoktól elvett földet művelés alá vették, ezt mint szabad parasztok tették, igen kedvező földbérekkel, de korántsem „valamilyen fajta robotszolgálatban". — Észak-Amerikában a föld messze legnagyobb részét szabad parasztok munkája tárta fel a megművelés számára, míg a Dél nagy földesurai rabszolgáikkal és rablógazdálkodásukkal annyira

kimerítették a talajt, hogy már csak fenyő termett meg rajta, úgyhogy a gyapottermesztésnek mindinkább Nyugat felé kellett vándorolnia. Ausztráliában és Új-Zélandban az angol kormánynak egy földarisztokrácia mesterséges létrehozására irányuló minden kísérlete csődöt mondott. Röviden, ha leszámítjuk a trópusi és a szubtrópusi gyarmatokat, amelyeken az éghajlat az európai embernek tiltja a földművelő munkát, a természetet rabszolgái vagy robotos cselédei segítségével a maga uralma alá vető, a földet művelés alá vevő nagy földesúr merő fantáziaképződménynek bizonyul. Ellenkezőleg. Ahol az ókorban fellép, mint Itáliában, nem pusztaságot vesz művelés alá, hanem a parasztok által művelés alá vett szántóföldet baromlegelővé változtatja, egész országokat elnéptelenít és tönkretesz. Csak újabb korban, csak amióta a sűrűbb népesség emelte a talaj értékét, és nevezetesen amióta az agronómia fejlődése rosszabb talajt is felhasználhatóbbá tett — csak akkor kezdett a nagy földbirtok részt venni abban, hogy a parlagot és legelőt nagy méretben művelés alá vegye, éspedig kiváltképp a parasztok községi földjének ellopása útján, mind Angliában, mind Németországban. És még ez sem volt ellensúlyozás nélkül. Minden acre községi földért, melyet a nagy földbirtokosok Angliában művelés alá vettek, legalább három acre művelés alá vett földet változtattak át Skóciában juhlegelővé, sőt végül pusztán nagyvadvadászterületté.

Nekünk itt Dühring úrnak csak azzal az állításával van dolgunk, hogy nagyobb földterületek, tehát úgy körülbelül az egész kultúrterület művelés alá vételét „soha és sehol" nem vitték végbe másként, mint nagy földesurak és cselédek útján — amely állításról láttuk, hogy a történelem igazán hallatlan nem-ismerete „az előfeltétele". Itt tehát sem azzal nem kell törődnünk, hogy mennyiben műveltek meg különböző korokban

egészben vagy legnagyobb részben már művelés alá vett földterületeket rabszolgákkal (mint Görögország virágkorában), vagy jobbágyokkal (mint a középkor óta a robotos-udvarok), sem pedig azzal, hogy mi volt különböző korokban a nagy földbirtokosok társadalmi funkciója.

És miután Dühring úr bemutatta nekünk e mesteri fantázia-festményt, amelyről nem tudni, mit csodáljunk meg inkább, a dedukciós szemfényvesztést-e vagy a történelemhamisítást — diadalmasan felkiált: „Magától értetődően *történelmileg hasonló módon magyarázandók* az elosztási gazdagság összes egyéb nemei!"[29] Amivel természetesen megtakarítja magának a fáradságot, hogy például a tőke keletkezésére akár csak egyetlen további szócskát is vesztegessen.

Ha Dühring úr azzal, hogy az ember feletti uralma előfeltétele az ember természet feletti uralmának, általánosságban csak azt akarja mondani, hogy egész jelenlegi gazdasági állapotunk, a földművelés és az ipar ma elért fejlődési foka egy osztályellentétekben, uralmi és szolgasági viszonyokban lebonyolódó társadalomtörténet eredménye, akkor olyasvalamit mond, ami a „Kommunista Kiáltvány" óta már rég közhellyé vált.[30] Éppen azon fordul meg a dolog, hogy az osztályok és az uralmi viszonyok keletkezését megmagyarázzuk, és ha Dühring úrnak erre mindig csak az az egy szava van: „erőszak", akkor ezzel pontosan ott tartunk, ahol az elején. Az az egyszerű tény, hogy az elnyomottak és kizsákmányoltak minden időkben sokkal számosabbak, mint az elnyomók és kizsákmányolók, hogy tehát a valóságos erő amazoknál van, egymagában is elegendő ahhoz, hogy az egész erőszakelmélet dőreségét világossá tegye. Még mindig arról van tehát szó, hogy megmagyarázzuk az uralmi és szolgasági viszonyokat.

E viszonyok kettős úton keletkeztek.

Ahogy az emberek eredetileg a — szorosabb értelemben vett — állatvilágból kilépnek, úgy lépnek be a történelembe: még félig állatok, durvák, még tehetetlenek a természet erőivel szemben, még nem ismerik saját erőiket; ezért szegények, mint az állatok, és alig termelőbbek náluk. Élethelyzetükben bizonyos egyenlőség uralkodik, és a családfőkre nézve a társadalmi állás egyfajta egyenlősége is — legalábbis a társadalmi osztályok hiánya, amely még a későbbi kultúrnépek természetadta, földművelő közösségeiben is folytatódik. Minden ilyen közösségben kezdettől fogva fennállnak bizonyos közös érdekek, amelyeknek megőrzését, bár az összesség felügyelete alatt, egyesekre kell ruházni: viszályok eldöntése; egyesek jogosultságuk körét átlépő túlkapásainak megtorlása; felügyelet a vizek felett, különösen forró éghajlatú országokban; végül, az állapotok erdei őseredetisége mellett vallási funkciók. Ilyesféle tisztségviselések az ősi közösségekben minden időkben megtalálhatók, így a legrégibb német Mark-szövetségekben és még ma is Indiában. Ezek magától értetődően bizonyos teljhatalommal járnak és kezdetei az államhatalomnak. Lassanként fokozódnak a termelőerők; a sűrűbb népesség itt közös, ott ellenkezésben levő érdekeket hoz létre az egyes közösségek között, amelyeknek nagyobb egészekké való csoportosulása megint csak új munkamegosztást, a közös érdekek megőrzését, az ellenkezésben levők elhárítását szolgáló szervek létrehozását idézi elő. Ezek a szervek, amelyek már mint az egész csoport közös érdekeinek képviselői minden egyes közösséggel szemben különös, sőt bizonyos körülmények között ellentétes helyzetet foglalnak el, hamarosan méginkább önállósítják magukat, részben azáltal, hogy olyan világban, ahol minden természetadta módon folyik, csaknem magától értetődően bekövetkezik a hivatalviselés örökletessége, részben azáltal, hogy más csoportokkal való

konfliktusok szaporodásával növekszik nélkülözhetetlenségük. Hogy a társadalmi funkciónak ez a társadalommal szembeni önállósulása hogyan fokozódhatott idővel a társadalom feletti uralommá, hogy az, aki eredetileg szolga volt, hogyan változott át, ha az alkalom kedvezett, lassanként úrrá, hogy ez az úr hogyan lépett fel — aszerint, hogy milyenek voltak a körülmények — mint keleti despota vagy satrapa, mint görög törzsfejedelem, mint kelta klanfőnök stb., hogy mennyiben élt ennél az átváltozásnál végtére erőszakkal is, és hogy végül hogyan illeszkedtek össze az egyes uralkodó személyek uralkodó osztállyá, erre itt nem kell kitérnünk. Itt csak annak megállapításán fordul meg a dolog, hogy a politikai uralomnak mindenütt egy társadalmi hivatali tevékenység szolgált alapul; és a politikai uralom csak akkor is állt fenn huzamosan, ha ezt a társadalmi hivatali tevékenységet elvégezte. Akárhány despotia tűnt fel és tűnt le Perzsia és India felett, mindegyikük egészen pontosan tudta, hogy ő mindenekelőtt a folyóvölgyek öntözésének fővállalkozója, ami nélkül ott nem lehetséges földművelés. Csak a felvilágosult angoloknak volt fenntartva, hogy ezt Indiában ne vegyék észre; pusztulni hagyták az öntözőcsatornákat és zsilipeket és most a szabályszerűen visszatérő éhínségek révén végre felfedezik, hogy elhanyagolták az egyetlen tevékenységet, amely uralmukat Indiában legalább annyira jogszerűvé tehetné, mint elődeikét.

E mellett az osztályképződés mellett azonban végbement még egy másik is. A földművelő családon belüli természetadta munkamegosztás a jólét egy bizonyos fokán megengedte egy vagy több idegen munkaerő bekapcsolását. Ez volt különösen az eset olyan országokban, ahol a talaj régi közös birtoklása már szétesett, vagy pedig legalábbis a talaj régi közös megművelése meghátrált a talaj-osztályrészeknek a megfelelő családok

által történő egyedi megművelése elől. A termelés annyira fejlett volt, hogy az emberi munkaerő most többet tudott létrehozni, mint amennyi egyszerű fenntartásához szükséges volt; megvoltak azok az eszközök, amelyekkel több munkaerőt tartsanak fenn, úgyszintén azok, amelyekkel foglalkoztassák őket; a munkaerő *értékre* tett szert. De a saját közösség és az a szövetség, amelyhez tartozott, nem szolgáltatott rendelkezésre álló fölös munkaerőket. De szolgáltatta őket a háború, a háború pedig olyan régi volt, mint több közösségi csoport egyidejű egymás melletti létezése. Eddig a hadifoglyokkal mit sem tudtak kezdeni, tehát egyszerűen agyonverték, még régebben megették őket. A „gazdasági helyzet" most elért fokán azonban értékre tettek szert; életben hagyták tehát őket és szolgálatukba fogták munkájukat. Az erőszakot ily módon, ahelyett, hogy uralkodott volna a gazdasági helyzeten, ellenkezőleg, a gazdasági helyzet szolgálatába szorították. Feltalálták a *rabszolgaságot.* Hamarosan ez lett a termelés uralkodó formája minden népnél, amely az ősközösségen túlfejlődött, végül azonban ez lett lehanyatlásuk egyik fő oka is. Csak a rabszolgaság tette lehetővé nagyobb méretben a munka megosztását földművelés és ipar között és ezzel az ókori világ virágzását, a görögséget. Rabszolgaság nélkül nincs görög állam, nincs görög művészet és tudomány, rabszolgaság nélkül nincs római birodalom. A görögség és a római birodalom adta alapzat nélkül azonban nincs modern Európa sem. Soha ne felejtsük el, hogy egész gazdasági, politikai és intellektuális fejlődésünknek olyan állapot az előfeltétele, amelyben a rabszolgaság éppannyira szükséges, mint általánosan elismert volt. Ebben az értelemben jogosan mondhatjuk: ókori rabszolgaság nélkül nincs modern szocializmus.

Nagyon olcsó dolog a rabszolgaságnak és más effélének általános szólamokkal nekirontani és magas erkölcsi

haragot zúdítani az efféle gyalázatosságra. Sajnos ezzel semmi mást nem mondunk ki, csak amit mindenki tud, tudniillik, hogy ezek az ókori berendezkedések már nem felelnek meg mai állapotainknak és ez állapotok által meghatározott érzelmeinknek. Ezzel azonban egy szót sem tudunk meg arról, hogyan keletkeztek ezek a berendezkedések, miért álltak fenn és milyen szerepet játszottak a történelemben. És ha erre kitérünk, meg kell mondanunk, bármily ellentmondásosan és bármily eretnekül csengjen is, hogy a rabszolgaság bevezetése az akkori körülmények között nagy haladás volt. Utóvégre tény, hogy az emberiség az állatnál kezdte, s ezért barbár, csaknem állati eszközökre volt szüksége ahhoz, hogy felküzdje magát a barbárságból. A régi közösségek, ahol tovább fennálltak, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti despotia alapzatát alkotják, Indiától Oroszországig. Csak ott, ahol e közösségek felbomlottak, haladtak a népek önmaguktól előbbre, és a legközelebbi gazdasági haladásuk abban állt, hogy a termelést a rabszolgamunka révén fokozták és továbbképezték. Világos: mindaddig, amíg az emberi munka még olyan kevéssé volt termelékeny, hogy a szükséges létfenntartási eszközökön túl csak kevés többletet szolgáltatott, a termelőerők fokozása, a forgalom kiterjesztése, az állam és a jog fejlesztése, a művészet és a tudomány megalapozása csak fokozott munkamegosztás révén volt lehetséges, amelynek alapzata az egyszerű kézi munkát ellátó tömegek és a munka vezetését, a kereskedelmet, az államügyeket és utóbb művészettel és tudománnyal való foglalkozást űző kevésszámú kiváltságosok közti nagy munkamegosztás kellett hogy legyen. E munkamegosztás legegyszerűbb, leginkább természetadta formája éppen a rabszolgaság volt. Az ókori, sajátlag a görög világ történelmi előfeltételei mellett az osztályellentétekre alapozott társadalomhoz való előrehaladás

csak a rabszolgaság formájában mehetett végbe. Még a rabszolgák szempontjából is haladás volt ez; a hadifoglyok, akik közül a rabszolgák tömege kikerült, most legalább megtartották életüket, ahelyett, hogy mint régebben, legyilkolták, vagy mint még régebben, meg is sütötték volna őket.

Tegyük hozzá ebből az alkalomból, hogy kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályok közti valamennyi eddigi történelmi ellentét az emberi munkának ugyanebben a viszonylag fejletlen termelékenységében találja magyarázatát. Mindaddig, amíg az igazán dolgozó népességet szükséges munkája olyannyira igénybe veszi, hogy nem marad ideje a társadalom közös ügyeinek — munkavezetés, államügyek, jogi ügyek, művészet, tudomány stb. — ellátására, addig mindig fenn kellett állnia egy különös osztálynak, amely a valóságos munka alól felszabadítva, ezeket az ügyeket ellátta; minek során ez soha nem mulasztotta el, hogy a maga előnyére mind több és több munkaterhet ne rakjon a dolgozó tömegekre. Csak a termelőerőknek a nagyipar által elért roppant fokozása engedi meg, hogy a munkát kivétel nélkül a társadalom összes tagjaira elosszák és ezáltal mindenki munkaidejét úgy korlátozzák, hogy az összeseknek elegendő szabad idejük marad a társadalom általános — mind elméleti, mind gyakorlati — ügyeiben való részvételre. Csak most vált tehát minden uralkodó és kizsákmányoló osztály feleslegessé, sőt a társadalmi fejlődés akadályává, és csak most fogják is kérlelhetetlenül kiküszöbölni, ha mégannyira is birtokában van a „közvetlen erőszakhatalomnak".

Ha tehát Dühring úr az orrát fintorgatja a görögség felett, mert az a rabszolgaságra volt alapozva, akkor ugyanazzal a joggal azt is szemükre vetheti a görögöknek, hogy nem voltak gőzgépeik és villamos távíróik.

És ha azt állítja, hogy a mi modern bérszolgaságunk csak a rabszolgaság némileg átváltozott és enyhített örökségeképpen, nem pedig önmagából (azaz a modern társadalom gazdasági törvényeiből) magyarázható meg, akkor ez vagy csak azt jelenti, hogy a bérmunka, akárcsak a rabszolgaság, a szolgaságnak és osztályuralomnak formája, amit minden gyerek tud, vagy pedig ez az állítás hamis. Mert ugyanazzal a joggal azt is mondhatnók, hogy a bérmunka csak az emberevés enyhített formájaképpen magyarázható meg, amely a legyőzött ellenség felhasználásának most mindenütt megállapított, őseredeti formája.

Ezek szerint világos, hogy milyen szerepet játszik a történelemben az erőszak a gazdasági fejlődéssel szemben.[31] Először is minden politikai hatalom eredetileg gazdasági, társadalmi funkción nyugszik és abban a mértékben fokozódik, amilyenben az őseredeti közösség felbomlása révén a társadalom tagjai magántermelőkké változnak át, tehát a közös-társadalmi funkciók intézőitől még jobban elidegenednek. Másodszor, miután a politikai hatalom a társadalommal szemben önállósult, a szolgájából urává változott, kétféle irányban hathat. Vagy a törvényszerű gazdasági fejlődés értelmében és irányában hat. Ebben az esetben nincs viszály a kettő között, a gazdasági fejlődés meggyorsul. Vagy pedig a gazdasági fejlődés ellenében hat, és akkor, kevés kivétellel, szabályszerűen alulmarad a gazdasági fejlődéssel szemben. Ez a kevés kivétel a hódításnak egyes esetei, amikor a durvább hódítók egy ország népességét kiirtották vagy elűzték és a termelőerőket, melyekkel nem tudtak mit kezdeni, elpusztították vagy pusztulni hagyták. Így a keresztények a mór Spanyolországban az öntözőművek legnagyobb részét, amelyeken a mórok magas fejlettségű föld- és kertművelése nyugodott. Egy durvább nép minden hódítása magától értetődően meg-

zavarja a gazdasági fejlődést és megsemmisít számos termelőerőt. De a tartós hódítások eseteinek óriási többségében a durvább hódítónak alkalmazkodnia kell a magasabb „gazdasági helyzethez", ahogy az a hódítás után kialakult; a meghódítottak asszimilálják őt, és többnyire még a nyelvüket is át kell vennie. Ahol azonban — a hódítás eseteitől eltekintve — egy ország belső államhatalma ellentétbe kerül az ország gazdasági fejlődésével, ahogy ez eleddig bizonyos fokon csaknem minden politikai erőszakhatalommal megtörtént, ott a harc mindenkor a politikai erőszakhatalom megdöntésével végződött. Kivétel nélkül és könyörtelenül tört magának utat a gazdasági fejlődés — ennek utolsó, legcsattanósabb példáját már említettük: a nagy francia forradalmat. Ha, mint Dühring úr tanítja, egy meghatározott ország gazdasági helyzete és vele együtt gazdasági berendezkedése egyszerűen a politikai erőszakhatalomtól függne, akkor egyáltalán nem látható át, hogy hát miért is nem sikerült IV. Frigyes Vilmosnak 1848 után, „dicső hadi serege"[32] ellenére sem, a középkori céheket és egyéb romantikus hóbortokat országa vasutaira, gőzgépeire és éppen kifejlődő nagyiparára ráoltani; vagy miért nem tudja Oroszország császára*, aki pedig még sokkal hatalmasabb, nemhogy adósságait megfizetni, hanem Nyugat-Európa „gazdasági helyzetének" folytonos fejése nélkül még az „erőszakhatalmat" sem összetartani.

Dühring úr szemében az erőszakhatalom az abszolút rossz, az első erőszak-aktus az ő számára a bűnbeesés, egész ábrázolása jajveszékelő prédikáció az egész eddigi történelemnek az eredendő bűnnel ily módon történt megfertőzéséről, minden természeti és társadalmi törvénynek az ördögi hatalom, az erőszak által való gyalázatos meghamisításáról. Hogy azonban az erőszak

* II. Sándor. — *Szerk.*

még egy másik szerepet is játszik a történelemben, forradalmi szerepet, hogy Marx szavai szerint a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes,[33] hogy az erőszak az a szerszám, amelynek segítségével a társadalmi mozgalom utat tör magának és megmerevedett, elhalt politikai formákat széttör — minderről egy szó sincs Dühring úrnál[34]. Csak sóhajtozva és nyögve ismeri el annak a lehetőségét, hogy a kizsákmányoló gazdaság megdöntéséhez talán erőszakra lesz majd szükség — sajnos! merthogy az erőszak minden alkalmazása demoralizálja azt, aki alkalmazza. És mondja ezt szemtől szembe azzal a magas morális és szellemi fellendüléssel, amely minden győzelmes forradalom következménye volt! És mondja ezt Németországban, ahol egy erőszakos összeütközés, melyet rákényszeríthetnek majd a népre, legalábbis azzal az előnnyel járna, hogy kiirtaná a harmincéves háború[35] lealacsonyodásából a nemzeti tudatba behatolt szolgalelkűséget. És ez a fakó, se sava se borsa prédikátori gondolkodásmód lép fel azzal az igénnyel, hogy rátukmálja magát a legforradalmibb pártra, melyet csak ismer a történelem?[36]

Alkalmazzuk most elméletünket a mai német történelemre és ennek vér és vas gyakorlatára. Világosan meglátjuk belőle, miért kellett a vér és vas politikájának ideig-óráig sikerrel járnia, s miért kell végül csődbe mennie.

Az a mód, ahogyan az 1815-ös bécsi kongresszus[37] felosztotta és elkótyavetyélte Európát, az egész világ előtt nyilvánvalóvá tette a hatalmasságok és az államférfiak tökéletes tehetségtelenségét. A Napóleon elleni általános népháború visszahatása volt annak a nemzeti érzésnek, amelyet Napóleon minden népnél lábbal tiport. Hálából ezért a bécsi kongresszus fejedelmei és diplomatái még gyalázatosabban megtaposták e nemzeti érzést. A legkisebb dinasztia többet nyomott a latban, mint a legnagyobb nép. Németországot és Itáliát ismét kisállamokra forgácsolták, Lengyelországot negyedszer is felosztották, Magyarország továbbra is iga alatt nyögött. És még csak azt sem lehet mondani, hogy igazságtalanság történt e népekkel, mert ugyan miért tűrték el mindezt, és miért üdvözölték felszabadítójukként az orosz cárt*.

De ez nem lehetett tartós. A középkor vége óta a történelem azon munkálkodik, hogy Európát nagy nemzeti államok alkossák. Csakis ilyen államok felelnek meg az európai uralkodó polgárság normális politikai beren-

* I. Sándor. — *Szerk.*

dezkedésének, ugyanakkor elengedhetetlen előfeltételei a népek harmonikus nemzetközi együttműködésének is, amely nélkül a proletariátus uralma nem állhat fenn. A nemzetközi béke biztosítása csak akkor lehetséges, ha előbb kiküszöbölnek minden elkerülhető nemzeti súrlódást, minden nép független és úr a saját portáján. A kereskedelem, a földművelés, az ipar fejlődésével és egyszersmind a burzsoázia társadalmi hatalmi pozíciójának kialakulásával tehát mindenütt megnövekedett a nemzeti érzés, a szétforgácsolt és elnyomott nemzetek egységet és önállóságot követeltek.

Az 1848-as forradalom ezért Franciaországon kívül mindenütt a nemzeti és ugyanakkor a szabadságkövetelések kielégítését is célozta. Ám az első nekifutásban győzedelmes burzsoázia mögött már mindenütt feltűnt a proletariátus fenyegető alakja, mely a győzelmet a valóságban kivívta, s ez a burzsoáziát a nemrég legyőzött ellenfelek — a monarchikus, bürokratikus, félfeudális és katonai reakció karjaiba kergette, mellyel szemben az 1849-es forradalom elbukott. Magyarországra, ahol nem így állt a helyzet, bevonultak az oroszok és leverték a forradalmat. De ezzel nem érve be, az orosz cár* Varsóba ment, hogy ott Európa döntőbírájaként törvényt üljön. Engedelmes kreatúráját, Glücksburgi Keresztélyt nevezte ki Dánia trónörökösévé. Poroszországot úgy megalázta, ahogyan még soha meg nem alázták; a német egységtörekvések kiaknázására irányuló legszelídebb kívánkozásait is betiltotta és rákényszerítette, hogy visszaállítsa a Szövetségi Gyűlést[38] és alávesse magát Ausztriának.[39] Első pillantásra tehát úgy tűnt, a forradalomnak az volt az egész eredménye, hogy Ausztriában és Poroszországban alkotmányos formában, de a régi szellemben uralkodtak tovább, és

* I. Miklós. — *Szerk.*

hogy az orosz cár még inkább ura lett Európának, mint bármikor azelőtt.

A forradalom azonban valójában a szétdarabolt országokban, nevezetesen Németországban is alaposan felrázta a polgárságot öröklött tunyaságából. Részt kapott, ha szerény részt is, a politikai hatalomban; s a burzsoázia minden egyes politikai sikerét ipari fellendülés aknázza ki. A „bolond esztendő"[40], amelyet szerencsésen maguk mögött tudhattak, kézzelfoghatóan bebizonyította a polgárságnak, hogy most egyszer s mindenkorra le kell számolnia a régi letargiával és álomszuszéksággal. A kaliforniai és ausztráliai aranyeső és más körülmények következtében úgy kibővültek a világpiaci kapcsolatok és fellendült az üzleti élet, mint még soha; a polgárságnak meg kellett ragadnia az alkalmat és biztosítania az osztályrészét. A nagyipar kezdeteit, amelyek 1830 és kivált 1840 óta a Rajnánál, Szászországban, Sziléziában, Berlinben és Dél-Németország egyes városaiban létrejöttek, most gyorsan továbbfejlesztették és bővítették, a vidéki kerületek háziipara mindinkább kiterjedt, a vasútépítést meggyorsították, s a mindazonáltal rendkívülien fokozódó kivándorlás német transzatlanti gőzhajózást teremtett, melynek nem volt szüksége szubvencióra. Német kereskedők jobban megvetették a lábukat a tengerentúli kereskedelmi csomópontokon, mint valaha, a világkereskedelem egyre nagyobb részét közvetítették, és fokozatosan nem csupán angol, hanem német ipari termékek eladásának közvetítését is megkezdték.

Erre a hatalmasan fejlődő ipar és a hozzá kapcsolódó kereskedelem számára azonban a német kisállamiság a maga sokfélén különböző kereskedelmi és ipari törvényhozásával szükségképp hamarosan tűrhetetlen béklyó lett. Pár mérföldenként más és más váltójog, az iparűzés más és más feltételei, mindenhol, de mindenhol másféle zaklatás, más bürokratikus és fiskális csapdák,

sőt gyakran még céhkorlátok is, amelyek ellen még a koncesszió sem használt! Ehhez járult a sokféle illetőségi törvény[41] és letelepedési korlátozás, ami a tőkések számára lehetetlenné tette megfelelő számú rendelkezésre álló munkaerő bevetését olyan pontokon, ahol érc, szén, vízierő és egyéb természeti adottság módot nyújtott ipari vállalkozásokra! Az ipari fejlődés első feltétele az volt, hogy akadálytalanul kizsákmányolhassák a hon tömeges munkaerejét; de ha valahol a hazafias gyáros mindenfelől munkásokat szedett össze, a rendőrség és szegényügyi igazgatás tiltakozott az újonnan érkezők letelepedése ellen. Német birodalmi polgárjog és minden birodalmi polgár teljesen szabad költözködési joga, egységes kereskedelmi és ipari törvényhozás, mindezek most már nem izgága diákok hazafias fantáziái[42] voltak, hanem az ipar szükséges életfeltételei.

Ráadásul minden államban és államocskában más pénz, más mérték és súly volt érvényben, egyazon államban gyakran két- vagy háromféle is. És az érmék, mértékek vagy súlyok e számtalan neméből egyetlenegyet sem ismertek el a világpiacon. Nem csoda hát, hogy azoknak a kereskedőknek és gyárosoknak, akik a világpiacon is forgalmaztak vagy importcikkekkel kellett konkurrálniok, e sokféle érmén, mértéken és súlyon kívül még külföldieket is kellett alkalmazniok, hogy a pamutfonalakat angol font szerint csévélték, a selyemkelméket méterhosszban készítették, a külföldi számlákat font sterlingben, dollárban, frankban állították ki. És hogyan keletkezhettek nagy hitelintézetek ilyen korlátozott valutaterületeken, ahol emitt forintban, amott porosz tallérban adnak ki bankjegyeket, mellette meg van még aranytallér, „új kétharmados" tallér, bankómárka, folyómárka, húszforintláb, huszonnégyforintláb,[43] amihez végeérhetetlen árfolyamszámítgatások és árfolyamingadozások járultak?

S ha sikerült végül mindezzel megbirkózni, mennyi erőt emésztett fel ez a sok súrlódás, mennyi pénz és idő veszett kárba! És végre Németországban is kezdték észrevenni, hogy manapság az idő pénz.

A fiatal német iparnak a világpiacon helyt kellett állnia, csak a kivitel tehette naggyá. Ehhez hozzátartozott, hogy idegenben a nemzetközi jog védelme alatt álljon. Az angol, francia, amerikai kereskedő külföldön mindig még többet is megengedhetett magának, mint otthon. Követsége közbelépett az érdekében, és szükség esetén néhány hadihajó is. Nem így a német! A Levantéban legalább az osztrákok hagyatkozhattak rá bizonyos mértékig a követségükre, másutt az sem sokat segített. Ha azonban egy porosz kereskedő, valahol külföldön felpanaszolta követének az őt ért méltánytalanságokat, majdnem mindig ez volt a válasz: „Úgy kell magának, mi keresnivalója van itt, miért nem marad szépen otthon?" A kisállamiak meg éppenséggel végképp jogfosztottak voltak mindenütt. Bárhová érkezett az ember, a német kereskedők mindenütt idegen, francia, angol, amerikai védelem alatt álltak vagy sürgősen honosíttatták magukat új hazájukban.* S ha követeik közbe is akartak volna lépni értük, mi haszna lett volna? A német követekkel magukkal is úgy bántak a tengeren túl, mint a cipőtisztítókkal.

Látjuk ebből, hogy az egységes „haza" utáni vágyakozásnak nagyon is materiális háttere volt. Ez már nem a wartburgi ünnepélyen[44] felsorakozó diákegyleti tagok ködös vágyakozása volt, „hol bátorság s erő lángolt német szívekben", s ahol francia dallamra „az ifjú szélvihar szárnyára száll, honáért harcra s halni készen áll"[45], hogy a középkor romantikusan magasztos császárságát visszaállítsa, s ahol a széllel viharzó ifjúból öreg

* *Széljegyzet:* „Weerth". — *Szerk.*

napjaira egészen közönséges pietista és abszolutista fejedelmi szolga lett. Ez már nem is a hambachi ünnepség[46] ügyvédjeinek és egyéb polgári ideológusainak a földihez egyébként jelentősen közelebb került egységkiáltása volt, akik a szabadságot és az egységet önmagáért vélték szeretni és észre sem vették, hogy Németország kantonocska-köztársasággá való elsvájciasítása — amely eszményként lebegett a közülük legkevésbé zavaros fejűek előtt — éppannyira lehetetlen, mint ama diákok Hohenstaufen-császárságá[47]. Nem, ez a gyakorlati kereskedőnek és gyárosnak a közvetlen üzleti szükségből sarjadt vágya volt arra, hogy sutba vessék mindazt a történelmileg átörökített kisállami limlomot, amely útjában áll a kereskedelem és az ipar szabad kibontakozásának, kiküszöböljék mindazt a felesleges súrlódást, amelyet a német üzletembernek először otthon le kellett küzdenie, ha meg akart jelenni a világpiacon, és amelytől a konkurrensei mindannyian mentesek voltak. A német egység gazdasági szükségszerűséggé vált. És azok az emberek, akik most követelték ezt, tudták, hogy mit akarnak. A kereskedelemben és a kereskedelemre nevelődtek, értettek az alkuhoz és lehetett velük alkudni. Tudták, hogy jó magas árat kell kérni, de liberálisan engedni is kell belőle. A „németnek honáról" daloltak, beleértve Stájerországot, Tirolt és „Osztrákhont, dicsben, diadalban dúsat", no meg:

„Maas és Memel karjaiban
az Etsch és a Belt között,
Németország, Németország
az egész világ fölött"[48] —,

de arra is készek voltak, hogy e honra, mely mind nagyobb kell legyen,[49] igen tetemes — 25—30%-os — készfizetési engedményt szavazzanak meg. Egység-

tervük megszületett és azonmód át lehetett ültetni a gyakorlatba.

A német egység azonban nem csupán német kérdés volt. A harmincéves háború[35] óta egyetlen köznémet ügyet sem döntöttek el többé a külföld nagyon is érezhető beavatkozása nélkül.* II. Frigyes 1740-ben francia segítséggel hódította meg Sziléziát.[51] A Szent Római Birodalom 1803-as újjászervezését Franciaország és Oroszország szó szerint tollba mondta a birodalmi választmány döntésében.[52] Azután Napóleon rendezte be Németországot saját kedve szerint. És végül a bécsi kongresszuson,** elsősorban Oroszország, másodsorban Anglia és Franciaország újra szétdarabolták Németországot harminchat államra, kétszáznál is több különkülön nagy és kis ország-cafatra, és ebbe — akárcsak az 1802—1803-as regensburgi Reichstagon[53] — a német uralkodók jócskán belesegítettek és a szétforgácsoltságot még súlyosbították. Ráadásul Németország egyes részei idegen fejedelmek birtokába kerültek. Ilymódon Németország nemcsak tehetetlen és gyámoltalan volt, nemcsak belviszályok között őrlődött, arra kárhoztatva, hogy politikailag, katonailag, sőt iparilag se nyomjon semmit a latban. Hanem, ami még sokkal rosszabb, Franciaország és Oroszország az ismételt szokás alapján jogot szerzett Németország szétdarabolására, ugyanúgy, ahogy Franciaország és Ausztria igényt támasztott arra, hogy őrködjenek Itália széttagoltságának fennmaradásán. Ezt az állítólagos jogot érvényesítette Miklós cár 1850-ben, amikor minden önhatalmú alkotmánymódosítást gorombán kikérve magának, kikényszerítette a Németország tehetetlenségét kifejező Szövetségi Gyűlés visszaállítását.

* *Széljegyzet:* „veszt[fáliai] és tesch[eni] béke[50]". — *Szerk.*

** *A sor fölé írva:* „Németország—Lengyelország". — *Szerk.*

Németország egységét tehát nemcsak a fejedelmekkel és egyéb belső ellenségekkel szemben kellett kivívni, hanem a külfölddel szemben is. Vagy pedig — a külföld segítségével. És hogy álltak akkor a dolgok külföldön?

Franciaországban Louis Bonaparte arra használta fel a burzsoázia és a munkásosztály közötti harcot, hogy a parasztok segítségével felkapaszkodjék az elnöki székbe, a hadsereg segítségével pedig a császári trónra. Ám egy új, a hadsereg csinálta császár Franciaország 1815-ös határai között — ez halva született képtelenség volt. Az újjászületett napóleoni császárság a Rajnáig kiterjesztett Franciaországot, a francia sovinizmus örökletes álmának megvalósítását jelentette. Egyelőre azonban Louis Bonaparte nem kaphatta meg a Rajnát; minden erre irányuló kísérlet egy Franciaország-ellenes európai koalíciót eredményezett volna. Kínálkozott viszont egy másik alkalom Franciaország hatalmi pozíciójának javítására és a hadsereg babérainak gyarapítására: jóformán egész Európa egyetértésével háborút indítani Oroszország ellen, amely arra használta fel Nyugat-Európa forradalmi időszakát, hogy a legnagyobb csendben megszállja a dunai fejedelemségeket és újabb törökországi hódító háborút készítsen elő. Anglia szövetkezett Franciaországgal, Ausztria jóindulatot tanúsított kettejük iránt, csak a hős Poroszország csókolta meg az orosz kancsukát, amely tegnap még az ő hátán csattogott, és az oroszbarát semlegességnél maradt. De sem Anglia, sem Franciaország nem akart győzelmet aratni ellenfelén, s így a háború Oroszország igen enyhe megaláztatásával és egy Ausztria-ellenes orosz—francia szövetség létrejöttével ért véget.*

* A krími háború kolosszális tévedések-vígjátéka volt, ahol minden újabb jelenetnél felmerül a kérdés: Kit fognak itt rászedni? De a komédia számlálhatatlan kincsekbe és egy bő millió emberéletbe került. Alig indult meg a harc, Ausztria máris bevonult a dunai feje-

A krími háború Európa vezető hatalmává tette Franciaországot, a kalandor Louis-Napóleont pedig a nap hősévé, ami persze nem jelent sokat. Területnövekedést azonban a krími háború nem eredményezett Franciaország javára és így újabb háborút hordott méhében, melyben Louis-Napoléon betöltendő volt igazi hivatását mint „országgyarapító"[54]. Ezt az új háborút már

delemségekbe; az oroszok pedig visszavonultak előlük. Ezzel, míg csak Ausztria semleges maradt, az orosz országhatáron lehetetlenné vált a Törökország elleni háború. Ausztria azonban kapható volt arra, hogy szövetségesként részt vegyen egy ezen a határokon vívandó háborúban, feltéve, hogy komoly háborúról van szó, melynek célja Lengyelország visszaállítása és az orosz nyugati határ tartós visszaszorítása. Akkor azután Poroszországnak is vele kellett volna tartania, amelyen keresztül kapta Oroszország most is minden szállítmányát; Oroszország ilymódon szárazon és vízen egyaránt blokád alá került és gyors vereséget szenvedett volna. Ám a szövetségeseknek nem ez volt a szándéka. Ellenkezőleg, örültek, hogy most megmenekültek a komoly háború minden veszélyétől. Palmerston azt javasolta, hogy a hadszínteret helyezzék át a Krímbe — ez volt Oroszország kívánsága — és Louis-Napoléon nagyon is szívesen belement ebbe. A háború itt már csak látszatháború lehetett, s ez minden fő résztvevőt kielégített. Miklós cár azonban a fejébe vette, hogy komoly háborút visel a Krímben, megfeledkezve arról, hogy ez a látszatháborúra legalkalmasabb terület komoly háborúra a legalkalmatlanabb neki. Oroszország védekezésbeli erőssége — gyér népességű, úttalan és segélyforrásokban szegény területének roppant kiterjedése — minden orosz támadó háborúban Oroszország ellen fordul, s sehol sem inkább, mint a Krím felé. A délorosz sztyeppek, amelyeknek a támadók sírjává kellett volna lenniök, ehelyett az orosz hadseregek sírjává lettek, amelyeket Miklós brutálisan ostoba kíméletlenséggel egymás után — végül még a tél kellős közepén is — odahajszolt Szevasztopol alá. És amikor az utolsó, nagy sietve összeszedett, a legszükségesebbel is alig felszerelt, nyomorúságosan ellátott hadoszlop az állományának kétharmadát elveszítette a felvonulás folyamán (egész zászlóaljak elpusztultak a hóviharban), a maradék pedig nem volt képes kiűzni az orosz földről az ellenséget, akkor ez a felfuvalkodott tökfej Miklós siralmasan összeomlott és megmérgezte magát. Ettől kezdve a háborúból megint látszatháború vált, és hamarosan megkötötték a békét. — *Engels jegyzete.*

az előbbi háború idején megkártyázták, mikor is Szardíniának megengedték a csatlakozást a nyugati hatalmi szövetséghez a császári Franciaország csatlósaként és sajátlag — Ausztria elleni előőrseként; továbbá előkészítették azzal is, hogy a békekötéskor Louis-Napoléon egyetértésre jutott Oroszországgal,[55] amelynek mi sem volt inkább kedvére való, mint Ausztria megfenyítése.

Louis-Napoléon volt most az európai burzsoázia bálványa. Nemcsak 1851. december 2-i „társadalommentése"[56] következtében, amikor megsemmisítette ugyan a burzsoázia politikai uralmát, de csak azért, hogy megmentse annak társadalmi uralmát. Nemcsak azért, mert megmutatta, hogyan lehet az általános szavazati jogot kedvező körülmények között a tömegek elnyomására alkalmas szerszámmá változtatni; nemcsak azért, mert uralkodása alatt az ipar és a kereskedelem és nevezetesen a spekuláció meg a tőzsdeszédelgés példátlanul fellendült. Hanem mindenekelőtt azért, mert a burzsoázia felismerte benne az első „nagy államférfit", aki hús a húsából, vér a véréből. Ő is felkapaszkodott volt, mint minden igazi burzsoá. „Minden hájjal megkenték"; volt carbonaro-összeesküvő Itáliában,[57] tüzértiszt Svájcban,[58] eladósodott előkelő naplopó és önkéntes rendőr Angliában,[59] de mindig és mindenütt trónkövetelő volt, aki kalandos múltjával és morális szégyentelenségével minden országban arra készült fel, hogy a franciák császára és Európa sorsának irányítója legyen, ugyanúgy, ahogy a mintaburzsoá, az amerikai, a becsületes és csalárd bukások sorozatával készül fel a milliomosságra. Császár korában nemcsak hogy a politikát a tőkés nyerészkedés és tőzsdeszédelgés szolgálatába állította, hanem teljesen az értéktőzsde alapelvei szerint űzte magát a politikát is és a „nemzetiségi elvre"[60] spekulált. Németország és Itália szétdarabolása az addigi francia politika szerint Franciaország elidegeníthetetlen

alapvető joga volt; Louis-Napoléon nyomban hozzáfogott ennek az alapvető jognak kicsinybeni kiárusításához úgynevezett kompenzációk ellenében. Kész volt Itáliának és Németországnak segítséget nyújtani a szétdaraboltság kiküszöböléséhez, feltéve, hogy Németország és Itália a nemzeti egyesüléshez vezető minden lépést területek átadásával fizetnek meg. Ezzel nemcsak a francia sovinizmust elégítették ki, nemcsak a császárság nyerte vissza fokozatosan az 1801-es határokat,[61] hanem Franciaországot megint a sajátosan felvilágosult és népfelszabadító hatalomnak, Louis-Napoléont pedig az elnyomott nemzetiségek védelmezőjének állíthatták be. És az egész felvilágosult és nemzetiségi lelkesültséggel eltelt — ugyanis az üzletkötés minden akadályának a világpiacról való elrámolásában elevenen érdekelt — burzsoázia egyhangú ujjongással üdvözölte ezt a világfelszabadító felvilágosodást.

A kezdő lépéseket Itáliában tették meg.* Itt 1849 óta Ausztria korlátlanul uralkodott, s akkoriban Ausztria volt Európa általános bűnbakja. A krími háború ösztövér eredményeit nem a nyugati hatalmak eltökéletlenségének rovására írták — amelyek csupán látszatháborút akartak —, hanem Ausztria határozatlan magatartása rovására, amiben senki nem volt inkább ludas, mint maguk a nyugati hatalmak. Oroszországot azonban az osztrákok előrenyomulása a Prutig — ez volt a hálájuk az 1849-ben Magyarországon nyújtott orosz segítségért — annyira sértette (bár éppen ez az előrenyomulás mentette meg Oroszországot), hogy örömmel fogadott minden támadást Ausztria ellen. Poroszország többé nem számított, és már a párizsi békekongresszuson en canaille** bántak vele. És így a háborút Itáliának „egé-

* *Széljegyzet:* „Orsini"[62]. — *Szerk.*

** — bitangként; csőcseléknépségként. — *Szerk.*

szen az Adriáig" terjedő felszabadításáért Oroszország közreműködésével előkészítették, 1859 tavaszán megindították és a nyáron már a Mincionál be is fejezték. Az osztrákokat nem vetették ki Itáliából, Itália nem „szabadult fel egészen az Adriáig" és nem egyesült, Szardínia területe gyarapodott, Franciaország viszont megszerezte Szavoját és Nizzát és ezzel Itália felé az 1801-es határokat.[63]

De az olaszok ezzel nem voltak megelégedve. Itáliában akkoriban még a tulajdonképpeni manufaktúra volt az uralkodó, a nagyipar még csecsemőkorát élte. A munkásosztály még távolról sem volt keresztül-kasul kisajátított és elproletárosodott osztály; a városokban még saját termelési eszközeivel rendelkezett, vidéken pedig az ipari munka kis földbirtokos vagy földbérlő parasztok mellékkeresete volt. Ezért a burzsoázia energiáját még nem törte meg a modern osztálytudatos proletariátussal való ellentét. S mivel Itáliában a szétdaraboltság csakis az osztrák idegenuralom révén állt fenn, melynek védelme alatt a fejedelmek a végletekig rosszul kormányoztak, így a földnagybirtokos nemesség és a városi néptömeg is a burzsoáziának, a nemzeti függetlenség előharcosának oldalára állt. Az idegen-uralmat Itália Velence kivételével 1859-ben lerázta magáról, a további itáliai beavatkozást Franciaország és Oroszország lehetetlenné tette, senki sem tartott tőle többé. És Itáliának volt egy Garibaldija, kinek jelleme az antik hősökéhez volt fogható, aki csodákat tudott művelni és csodákat is művelt. Ezer szabadcsapatosával halomra döntötte az egész nápolyi királyságot, ténylegesen egyesítette Itáliát és széttépte a bonapartista politika mesterséges szövevényét. Itália szabad volt és lényegében egyesült — de nem Louis-Napoléon fondorlatai révén, hanem a forradalom eredményeként.

Az itáliai háború óta a második francia császárság külpolitikája senki előtt sem volt titok többé. A nagy

Napóleon legyőzőit meg kellett fenyíteni — ám l'un après l'autre, egyiket a másik után. Oroszország és Ausztria már megkapták a magukét, most Poroszországon volt a sor. És Poroszország megvetettebb volt mint valaha; politikája az itáliai háború folyamán gyáva és siralmas volt, ugyanolyan, mint az 1795-ös bázeli béke[64] idején. A „szabad kéz politikájával"[65] oda jutott, hogy egészen magára maradt Európában, hogy minden nagy és kis szomszédja előre örült a színjátéknak, ahogy majd Poroszországot ripityára verik, mert már csak egy dologban volt szabad keze: abban, hogy átengedje a Rajna bal partját Franciaországnak.

Valójában az 1859 utáni első években mindenütt, de leginkább magán a Rajna-vidéken elterjedt az a meggyőződés, hogy a Rajna bal partja menthetetlenül Franciaország birtokába fog kerülni. Nem mondhatni, hogy éppenséggel kívánták is ezt, de elkerülhetetlenül elközelgő végzetnek tekintették és — igazság ne essék szólván — túlságosan nem is féltek tőle. A parasztok és a kispolgárok között feléledtek a régi francia idők emlékei, amely idők valóban a szabadságot hozták; a burzsoáziából a fináncarisztokrácia, különösen a kölni, már mélyen belebonyolódott a párizsi Crédit mobilier[66] és más bonapartista szédelgő társaságok csaló vállalkozásaiba és hangosan követelte az annexiót.*

A Rajna balpartjának az elvesztése azonban nemcsak Poroszország, hanem Németország gyengülését is jelentette. És Németország megosztottabb volt, mint valaha. Ausztria és Poroszország, amiatt, hogy Poroszország az itáliai háborúban semleges volt, idegenebbül állt egymással szemben, mint bármikor, a kisfejedelmek csürhé-

* Hogy akkoriban ilyen volt az általános hangulat a Rajna-vidéken, arról Marx és én elég gyakran meggyőződtünk a helyszínen. Rajna-balparti gyárosok többek között megkérdezték tőlem, milyen lesz az ő iparuk helyzete a francia vámtarifa alatt. — *Engels jegyzete.*

je pedig félig szorongva, félig sóvárogva sandított Louis-Napoléon, mint egy felújított Rajnai Szövetség[67] protektora felé — íme, ez volt a hivatalos Németország helyzete. Ez volt a helyzet olyan pillanatban, amikor csakis az egész nemzet egyesített erői lehettek képesek a széttagolódás veszélyét elhárítani.

Ám hogyan lehetne az egész nemzet erőit egyesíteni? Három járható út maradt, miután 1848 jóformán kivétel nélkül ködös kísérletei kudarcot vallottak, ámbár éppen ezáltal sok ködöt el is oszlattak.

Az első út a tényleges egyesülés útja volt, minden kisállam kiküszöbölésével, tehát a nyíltan forradalmi út. Ez az út épp most célhoz vezetett Itáliában; a szavojai dinasztia csatlakozott a forradalomhoz s ezzel megkaparintotta Itália koronáját. Ilyen merész tettre azonban a német szavojaiak, a Hohenzollernjeink és legvakmerőbb Cavourjaik à la Bismarck tökéletesen képtelenek voltak. A népnek mindent egymagának kellett volna elvégeznie — és egy a Rajna bal partjáért vívott háborúban a nép bizonnyal képes is lett volna rá, hogy megtegye, amit kell. A poroszok elkerülhetetlen visszavonulása a Rajnán át, állóháború a rajnai erődítményekben, a délnémet fejedelmek akkor kétségtelenül bekövetkező árulása elegendő lett volna olyan nemzeti mozgalom felszításához, mely porrá zúzza az egész uralkodósdi-vircsaftot. És akkor Louis-Napoléon az első, aki hüvelyébe dugta kardját. A második császárság ellenfélként csak reakciós államokat használhatott, amelyekkel szemben úgy jelent meg, mint a francia forradalom továbbvivője, mint népfelszabadító. Egy forradalomba kezdő néppel szemben tehetetlen volt; sőt, a győzelmes német forradalom megadná a lökést az egész francia császárság megdöntéséhez. Ez a legkedvezőbb eset; a legkedvezőtlenebb esetben, ha az uralkodók úrrá lennének a mozgalmon, akkor egy időre elvész és Franciaországra jut a

Rajna bal partja, ami az egész világ előtt felfedné az uralkodók aktív vagy passzív árulását és olyan kényszerhelyzetet teremtene, amelyből Németországnak nem maradna más kiútja, mint a forradalom, az összes fejedelmek elkergetése, az egységes német köztársaság létrehozása.

A dolgok úgy álltak, hogy Németország egyesítésének erre az útjára csak akkor léphettek, ha Louis-Napoléon háborút kezd a Rajna-határért. E háborúra azonban nem került sor — olyan okokból, amelyekre hamarosan rátérünk. De ezzel a nemzeti egyesítés kérdése sem volt már olyan halaszthatatlan életkérdés, amelyet pusztulás terhe mellett máról holnapra meg kell oldani. A nemzet egyelőre várhatott.

A második út az Ausztria fennhatósága alatt történő egyesítés volt. Ausztria 1815-ben a napóleoni háborúk által rákényszerített helyzetet, azt, hogy lezárt, lekerekített államterületté vált, szívesen fenntartotta. Korábbi különálló dél-németországi birtokait nem igényelte többé; megelégedett azoknak a régi és új földsávoknak a hozzácsatolásával, amelyek földrajzi és stratégiai szempontból jobban illeszkedtek a monarchia még meglevő magjához. Német-Ausztria elválása Németország többi részétől — amely II. József védővámjaival kezdődött, I. Ferenc itáliai rendőruralmával kiéleződött, a német birodalom felbomlásával[68] és a Rajnai Szövetséggel tetőfokára jutott — 1815 után is ténylegesen fennmaradt. Metternich a német oldal felé valóságos kínai fallal vette körül államát. A vámok Németország anyagi, a cenzúra Németország szellemi termékeit rekesztették ki, a leghallatlanabb útlevélszekatúrák a személyforgalmat a legszükségesebb minimumra korlátozták. Belföldön pedig még egy Németországban is egyedülálló abszolutista önkény szolgált biztosítékul minden, még a legszerényebb politikai megmozdulás ellen is. Ilymódon

Ausztria teljesen távol maradt Németország egész polgári liberális mozgalmától. 1848-ban legalább a szellemi választal nagyrészt ledőlt; de ez esztendő eseményei és ezek következményei kevéssé voltak alkalmasak arra, hogy Ausztriát közelebb hozzák Németország egyéb részeihez, ellenkezőleg, Ausztria mind többet hivatkozott független nagyhatalmi helyzetére. Így esett, hogy noha a szövetségi erődökben[69] szolgáló osztrák katonákat kedvelték, az oda beosztott poroszokat pedig gyűlölték és gúny tárgyává tették, és noha Ausztria a túlnyomóan katolikus egész Délen és Nyugaton még mindig népszerű volt és tekintélynek örvendett, talán néhány kis- és középállami fejedelmen kívül mégsem gondolt senki komolyan Németországnak osztrák fennhatóság alatti egyesítésére.

Ez nem is lehetett másképp. Ausztria maga sem akarta másképp, ámbár csendben romantikus császárálmokat dédelgetett. Idővel az osztrák vámhatár volt az egyetlen még megmaradt anyagi választal Németországon belül, és ezért annál élesebben érzékelték. A független nagyhatalmi politika értelmetlenség volt, ha nem jelentette német érdekek feláldozását sajátosan osztrák, vagyis itáliai, magyarországi stb. érdekek kedvéért. Mint a forradalom előtt, éppúgy utána is Ausztria volt Németország legreakciósabb, a modern áramlatokat legkellemetlenebbül követő állama, és ráadásul — az egyetlen még megmaradt sajátosan katolikus nagyhatalom is. Minél jobban törekedett a március utáni kormány[70] a régi csuhás- és jezsuitarendszer visszaállítására, annál inkább lehetetlenné vált hegemóniája egy kétharmadrészt protestáns ország felett. És végül Németország Ausztria alatti egyesítése csakis Poroszország szétrobbantása révén volt lehetséges. Noha ez önmagában véve nem szerencsétlenség ugyan Németország számára, Poroszországnak Ausztria általi szétrobbantása éppolyan vé-

szes dolog lett volna, mint Ausztria Poroszország általi szétrobbantása az oroszországi forradalom küszöbönálló győzelme előtt (amely után meg már felesleges, mert az ekkor feleslegessé tett Ausztriának önmagától szét kell hullania).

Egyszóval az Ausztria szárnyai alatti német egység romantikus álom volt és annak is bizonyult, amikor 1863-ban a német kis- és középfejedelmek összeültek Frankfurtban, hogy ausztriai Ferenc Józsefet kikiáltsák német császárrá.[71] A porosz király egyszerűen nem jött el, és a császárválasztási komédia nyomorúságosan vízbe esett.

Maradt a harmadik út: az egyesítés porosz csúcs[72] alatt. És ez az út, mert valóban rá is tértek, megint leszállított bennünket a spekuláció területéről a gyakorlati, a „reálpolitika"[73] szolidabb, habár meglehetősen mocskos talajára.

II. Frigyes óta Poroszország Németországban éppúgy, mint Lengyelországban, csupán hódítási területet látott, ahonnan elveszi az ember, amit megkaparinthat, de magától értetődőnek tartja, hogy meg kell osztoznia rajta másokkal. Megosztozni Németországon a külfölddel — mindenekelőtt Franciaországgal — ez volt Poroszország „német hivatása" 1740 óta. „Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me viennent, nous partagerons" (azt hiszem, részt veszek az Önök játékában; ha én kapom az ászokat, osztozunk) — ezek voltak Frigyes búcsúszavai a francia követhez*, mikor elindult, hogy megvívja első háborúját. E „német hivatáshoz" híven Poroszország a bázeli békében 1795-ben elárulta Németországot, területgyarapodás biztosítása ellenében eleve beleegyezett abba, hogy a Rajna bal partját Franciaországhoz csatolják (1796. augusztus 5-i szerződés), és

* Beaurau. — *Szerk.*

árulása bérét be is zsebelte az Oroszország és Franciaország által diktált birodalmi választmányi döntéssel.[74] 1805-ben újra elárulta szövetségeseit, Oroszországot és Ausztriát, amikor Napóleon megcsillogtatta előtte Hannovert — erre a csalétekre mindig ráharapott —, de fennakadt saját buta-ravaszságának hálójában, úgyhogy mégiscsak háborúba keveredett Napóleonnal és Jénánál meg is kapta a megérdemelt fenyítést.[75] E csapások utóérzéseként III. Frigyes Vilmos még az 1813-as és 1814-es győzelmek után is le akart mondani minden nyugat-németországi előretolt állásról, be akarta érni Északkelet-Németország birtokával, Ausztriához hasonlóan, lehetőleg vissza akart húzódni Németországból — ami egész Nyugat-Németországot egy új, orosz vagy francia védnökség alatt álló Rajnai Szövetséggé változtatta volna. A terv nem sikerült; a királyra, teljesen akarata ellenére, rákényszerítették Vesztfáliát és a Rajna tartományt és ezekkel együtt egy új „német hivatást".

Az annexióknak — egyes apró terület-cafatok megvásárlásától eltekintve — most egyelőre vége szakadt. Belföldön lassacskán megint erőre kapott a régi junkerbürokrata rend; az alkotmányígéreteket, amelyeket a keserű szükség idején tettek a népnek, állhatatosan megszegték. Mindamellett a polgárság Poroszországban is egyre inkább felemelkedett, hiszen ipar és kereskedelem nélkül még a fennhéjázó porosz állam sem ért most egy hajítófát sem. Lassan, berzenkedve, hasonszenvi adagokban, de kénytelenek voltak gazdasági engedményeket tenni a polgárságnak. És ezek az engedmények egy irányban Poroszország „német hivatásának" alátámasztásával kecsegtettek: Poroszország, hogy a két fele közötti idegen vámhatárokat kiküszöbölje, vámegyezmény megkötésére szólította fel a szomszédos német államokat. Így jött létre a Vámegylet[76], amely 1830-ig

jámbor óhaj volt (csak Hessen-Darmstadt csatlakozott hozzá), de aztán a politikai és gazdasági mozgás valamivel gyorsabb üteménél fogva hamarosan gazdaságilag Poroszországhoz csatolta Belső-Németország nagyobb részét. A nem-porosz tengerparti tartományok 1848 utánig még kívül maradtak.

A Vámegylet Poroszország nagy sikere volt. Az volt még a legkevesebb, hogy győzelmet jelentett az osztrák befolyás felett. A fő dolog az volt, hogy a közép- és kisállamok egész polgárságát Poroszország oldalára állította. Szászországot kivéve egyetlen német állam sem akadt, amelynek ipara akár csak megközelítőleg is olyan mértékben fejlődött volna, mint a porosz ipar; s ez nem csupán természeti és történelmi előfeltételeknek volt köszönhető, hanem a nagyobb vámterületnek és belső piacnak is. És minél inkább kiterjedt a Vámegylet, minél több kisállamot vett fel e belső piacba, annál inkább hozzászoktak ezeknek az államoknak a feltörekvő burzsoái ahhoz, hogy úgy tekintsenek Poroszországra, mint a gazdasági és leendő politikai főhatalmasságukra. És ahogy a burzsoák daloltak, úgy fütyültek a professzorok is. Amit Berlinben a hegeliánusok filozófiailag megkonstruáltak, azt, hogy Poroszország hivatott Németország élére állni, azt demonstrálták történelmileg Schlosser tanítványai Heidelbergben, nevezetesen Häusser és Gervinus. De természetesen előfeltételezték, hogy Poroszország megváltoztatja egész politikai rendszerét, teljesíti a burzsoázia ideológusainak követeléseit.*

Mindez azonban egyáltalán nem a porosz állam iránti

* Az 1842-es „Rheinische Zeitung" erről az álláspontról taglalta a porosz hegemónia kérdését. Gervinus már 1843 nyarán ezt mondta nekem Ostende-ban: Poroszországnak Németország élére kell állnia; ehhez azonban három dologra van szükség: Poroszországnak alkotmányt kell adnia, sajtószabadságot kell adnia és olyan külpolitikát kell kezdenie, amelynek arculata van. — *Engels jegyzete.*

különös előszeretetből fakadt, ahogyan teszem az olasz burzsoák elfogadták vezető államnak Piemontot, miután az nyíltan a nemzeti és alkotmányos mozgalom élére állt. Nem, a német burzsoák kedvük ellenére, a kisebbik rosszként fogadták el Poroszországot: mert Ausztria kizárta őket piacáról, és mert Poroszországnak Ausztriához képest még mindig bizonyos polgári jellege volt, már csak financiális zsugorisága miatt is. Két jó berendezkedésével Poroszország megelőzte a többi nagyállamot: az általános védkötelezettséggel és az általános iskolakényszerrel. A kétségbeesett szükség idején vezette be mindkettőt s a jobb napokban megelégedett azzal, hogy hanyag végrehajtással és szándékos elsilányítással kivetkőztesse őket bizonyos körülmények között veszedelmes jellegükből. Papíron azonban továbbra is megmaradtak, s ezzel Poroszország lehetőséget nyert arra, hogy a néptömegekben szunnyadó potenciális energiát egy napon oly fokig kibontakoztassa, aminőt hasonló számú népnél másutt nem lehet elérni. A burzsoázia mindkét berendezkedésbe beilleszkedett; az egyéves önkéntesek, vagyis a burzsoáfiak személyes szolgálati kötelezettségét 1840 táján könnyen és meglehetős olcsón meg lehetett kerülni vesztegetéssel, kivált mert akkortájt magában a hadseregben is csak kevés súlyt fektettek kereskedelmi és ipari körökből rekrutált Landwehr-tisztekre. És az iskolakényszer miatt Poroszországban azért még kétségtelenül nagyobb számú olyan ember volt, aki bizonyos mennyiségű elemi ismeretekkel rendelkezett, s ezek a legnagyobb mértékben hasznosak voltak a burzsoáziának; sőt számuk a nagyipar haladásával végül még kevésnek is bizonyult.*

* Még a kultúrharc[77] idején panaszolták nekem rajnai gyárosok, hogy egyébként kíváló munkásokat nem léptethetnek elő felügyelőnek, mert iskolai ismereteik nem elegendők. Különösen katolikus vidékeken van ez így. — *Engels jegyzete.*

E két berendezkedés nagy adókban kifejeződő magas költségei miatt kiváltképp a kispolgárság panaszkodott;* a feltörekvő burzsoázia kiszámította, hogy a jövendőbeli nagyhatalomnak a mindenesetre fatális, de elkerülhetetlen költségeit bőségesen ellensúlyozzák a fokozott profitok.

Egyszóval a német burzsoák a poroszok szeretetreméltóságát illetően nem tápláltak illúziókat. Ha 1840 óta tekintélye lett előttük a porosz hegemóniának, úgy csak azért, mert, és csak abban a mértékben, amelyben a porosz burzsoázia, gyorsabb gazdasági fejlődése következtében, gazdaságilag és politikailag a német burzsoázia élére került, csak azért, mert, és csak abban a mértékben, amelyben az óalkotmányos Dél Rotteckjait és Welckereit árnyékba szorították a porosz Észak Camphausenei, Hansemannjai és Mildéi, az ügyvédeket és professzorokat a kereskedők és gyárosok. És valóban, az 1848 előtti utolsó évek porosz liberálisain, nevezetesen a Rajna-vidékieken egészen másféle forradalmi fuvallat érződött, mint a déli kantonocska-liberálisokon. Akkoriban keletkezett az a két legjobb politikai népdal a XVI. század óta, a Tschech polgármesterről meg a von Droste-Fischering bárónőről szóló dal[78]; pimaszságuktól ma öregkorukra elszörnyednek azok az emberek, akik 1846-ban vidáman énekelték:

Ejnye, ez aztán a pech,
Hogy a polgármester, Tschech,
Ilyen hasast, mint egy ház,
Két lépésről elhibáz!

Ám mindennek hamarost meg kellett változnia. Jött a februári forradalom, a bécsi márciusi napok, és a már-

* *Széljegyzet:* „Középiskolák a burzsoázia részére". — *Szerk.*

cius 18-i berlini forradalom. A burzsoázia győzött, anélkül, hogy komolyan harcolt volna, a komoly harcot, mikor arra került sor, még csak nem is akarta. Ez a burzsoázia, amely röviddel ezelőtt még az akkori szocializmussal és a kommunizmussal kacérkodott (jelesül a Rajna-vidéken), most hirtelen rádöbbent, hogy nemcsak egyes munkásokat tenyésztett ki, hanem egy munkás*osztályt*, egy még félig álomittas, de lassanként ébredező, legbelső természetében forradalmi proletariátust. És ez a proletariátus, amely a burzsoázia számára mindenütt kivívta a győzelmet, nevezetesen Franciaországban, máris olyan követelésekkel állt elő, amelyek az egész polgári rend fennállásával összeegyeztethetetlenek voltak; Párizsban sor került a két osztály közötti első félelmetes harcra 1848. június 23-án; négy napig tartó csata után a proletariátus alulmaradt. A burzsoázia tömege ettől fogva egész Európában a reakció oldalára állt, szövetségre lépett az abszolutista bürokratákkal, feudálisokkal és papokkal a társadalom ellenségei, vagyis ugyanazon munkások ellen, akik csak az imént voltak segítségére az előbbiek megdöntésében.

Poroszországban ez olyan formában történt, hogy a burzsoázia cserbenhagyta saját választott képviselőit és titkolt vagy leplezetlen örömmel szemlélte, hogyan ugrasztja szét őket a kormány 1848 novemberében. Annak a junkeri bürokrata kormánynak, amely most már vagy tizedik éve terpeszkedett Poroszország fölé, alkotmányos formában kellett ugyan uralkodnia,[79] ám ezért kicsinyes, eladdig még Poroszországban is példátlan szekatúráknak és packázásoknak egy olyan rendszerével állt bosszút, melytől senki sem szenvedett jobban, mint éppen a burzsoázia. Ez azonban bűnbánóan magába szállt, büntetésül hajdani forradalmi fellobbanásaiért alázatosan tűrte a záporként rázúduló ütéseket és rúgásokat és lassanként megtanulta most, hogy azt

gondolja, amit később ki is mondott: Kutyák vagyunk, kutyák!

Ekkor jött a régensség.[80] Királyhűségét bebizonyítandó, Manteuffel a trónörököst, a mostani császárt,* éppúgy körülvétette kémekkel, mint most Puttkamer a „Sozialdemokrat" szerkesztőségét. Amikor a trónörökösből régens lett, Manteuffelt természetesen rögvest félrerúgták és felvirradt az Új Éra.[81] Ez csak díszletcsere volt. A régensherceg kegyes engedelmet adott a burzsoáknak, hogy ismét liberálisak legyenek. A burzsoák örömmel éltek ezzel az engedelemmel, ám azt képzelték, hogy most ők irányítják az ügyeket és a porosz államnak úgy kell táncolnia, ahogyan ők fütyülnek. De korántsem ez volt a szándékuk „mértékadó köröknek" — ahogy a hüllő-stílus[82] mondja. A liberális burzsoáknak árat kellett fizetniök az Új Éréért, a hadsereg újjászervezését. A kormány ezzel csak az általános védkötelezettség végrehajtását kívánta, addig a fokig, amely 1816 körül szokásos volt. A liberális ellenzék álláspontjáról ezellen abszolúte semmit sem lehetett mondani, ami ne lett volna egyben a Poroszország hatalmi helyzetéről és német hivatásáról hangoztatott saját szólamaik arculcsapása. A liberális ellenzék azonban ahhoz a feltételhez kötötte beleegyezését, hogy törvényesen két év legyen a maximális szolgálati idő. Ez önmagában véve egészen racionális dolog volt, az volt csak a kérdés, hogy ki lehet-e kényszeríteni, hogy az ország liberális burzsoáziája kész-e ezért a feltételért a végsőkig harcolni, vagyonát és vérét latba vetni. A kormányzat állhatatosan ragaszkodott a hároméves szolgálati időhöz, a kamara a kétéveshez; kitört a konfliktus.[83] És a katonai kérdésben támadt konfliktus miatt megint döntővé lett a külpolitika, a belpolitika szempontjából is.

* I. Vilmos. — *Szerk.*

Láttuk, hogyan játszotta el Poroszország a krími és az itáliai háborúban tanúsított magatartásával tekintélye utolsó maradványait is. E siralmas politika részleges mentségére szolgál, hogy a hadsereg rossz állapotban volt. Mivel a rendek beleegyezése nélkül új adókat kivetni vagy kölcsönöket felvenni már 1848 előtt sem lehetett, s mert evégett a rendeket összehívni nem is akarták, sohasem állt elég pénz a hadsereg rendelkezésére, és így a határtalan garasoskodás miatt teljesen le is züllött. A III. Frigyes Vilmos alatt meghonosodott parádés és kamáslis szellem azután megtette a többit. S hogy milyen gyámoltalannak bizonyult ez a díszhadsereg 1848-ban a dániai csatamezőkön, arról Waldersee grófnál[84] olvashatunk. Az 1850-es mozgósítás teljes kudarc volt; minden hiányzott, ami meg megvolt, az jobbára hasznavehetetlen. Most ezen segítettek ugyan a kamarák és pénzt szavaztak meg; a hadsereget felrázták a régi rutinból, a harctéri szolgálat, legalábbis nagyrészt, kiszorította a parádé-szolgálatot. De a hadsereg ereje most is még ugyanakkora volt, mint 1820 körül, miközben az összes többi nagyhatalom, nevezetesen Franciaország, ahonnan éppen most fenyegetett a veszély, jelentősen fokozta haderejét. És emellett Poroszországban általános védkötelezettség állt fenn; papíron katona volt minden porosz; de közben a lakosság $10\frac{1}{2}$ millióról (1817) $17\frac{3}{4}$ millióra (1858) növekedett, a hadsereg szűk keretei pedig mindössze a fegyverbíró férfiak egyharmadát tudták befogadni és kiképezni. A kormány most a hadsereg olyan mérvű megerősítését kívánta, amely majdnem pontosan megfelelt az 1817 óta bekövetkezett népességszaporulatnak. De ugyanazok a liberális képviselők, akik egyfolytában azt kívánták a kormánytól, hogy álljon Németország élére, biztosítsa kifelé Németország hatalmi helyzetét, állítsa vissza tekintélyét a nemzetek között, — ugyanezek

az emberek most garasoskodtak és kufárkodtak és semmit sem akartak megszavazni, hacsak nem a kétéves szolgálati idő alapján. Megvolt-e hozzá a hatalmuk, hogy akaratukat, amihez oly makacsul ragaszkodtak, keresztül is vigyék? Mögöttük állt-e a nép vagy akár csak a burzsoázia is, odacsapásra készen?

Ellenkezőleg. A burzsoázia ujjongva fogadta Bismarck ellen vívott szócsatáikat, de a valóságban olyan mozgalmat szervezett, amely, ha tudattalanul is, ténylegesen a porosz kamarai többség ellen irányult. Dánia beavatkozásai a holsteini alkotmányba, a schleswigi erőszakos dánosítási kísérletek felháborították a német polgárt.[85] Hogy a nagyhatalmak táncoltatják, ahhoz már hozzászokott, de hogy a kis Dánia is megrugdalja, ez már felbőszítette. Megalakították a Nemzeti Egyletet[86]; erejét éppen a kisállamok burzsoáziája alkotta. És a Nemzeti Egylet, amely tetőtől talpig liberális volt, mindenekelőtt nemzeti egyesítést kívánt Poroszország vezetésével, lehetőleg egy liberális Poroszország vezetésével, szükség esetén egy akármilyen Poroszország vezetésével. Hogy végre egyszer előbbre jussanak, vége legyen a németek nyomorúságos helyzetének a világpiacon, ahol másodosztályú emberekként kezelik őket, hogy Dániát megfenyítsék, hogy a nagyhatalmaknak Schleswig-Holsteinnel kapcsolatban kimutassák a foguk fehérjét — mindenekelőtt ez volt az, amit a Nemzeti Egylet követelt. És emellett a porosz csúcs követelése most mentes volt mindattól a zavarosságtól és álmodozástól, amely 1850-ig még hozzátapadt. Mindenki egészen pontosan tudta, hogy ez Ausztria Németországból való kiűzését jelenti, a kisállami szuverenitás tényleges kiküszöbölését, s hogy egyiket sem lehetett megkapni a polgárháború és Németország megosztása nélkül. De már nem féltek a polgárháborútól, és a megosztás csak levonta az osztrák vámzár következtetéseit. Németország

ipara és kereskedelme olyan szintre emelkedett, a német kereskedőcégeknek a világpiacot átfogó hálózata annyira kiterjedt és olyan sűrűvé vált, hogy az otthoni kisállamosdi és a külföldi jogtalanság és védtelenség hovatovább elviselhetetlen lett. S miközben a legerősebb politikai szervezet, amellyel a német burzsoázia valaha rendelkezett, ilymódon ténylegesen bizalmatlanságot szavazott nekik, a berlini képviselők a szolgálati időről alkudoztak!

Ez volt a helyzet, amikor Bismarck megkezdte aktív beavatkozását a külpolitikába.

Bismarck francia kalandor-trónkövetelőből porosz kurtanemesbe és német diákegyleti tagba átültetett Louis-Napoléon. Akárcsak Louis-Napoléon, Bismarck is nagy gyakorlati értelemmel és nagy ravaszsággal rendelkező ember, született és dörzsölt kereskedő, aki más körülmények között a New York-i tőzsdén méltó vetélytársa lett volna a Vanderbilteknek és a Jay Gouldoknak, mint ahogy magánemberként csinosan meg is szedte magát. Ezzel a gyakorlati élet területén oly fejlett értelemmel azonban gyakran a látókör megfelelő korlátoltsága párosul, és ebben Bismarck túlszárnyalja francia elődjét. Hiszen Louis-Napoléon a kóborlovagsága idején mégiscsak maga dolgozta ki „napóleoni eszméit"[87] — olyanok is voltak —, míg Bismarck, mint látni fogjuk. soha saját politikai eszmének még csak nyomát sem produkálta, hanem mások kész eszméit kombinálta össze saját használatára. De éppen ebben a korlátoltságban rejlett szerencséje. Enélkül sohasem lett volna arra képes, hogy az egész világtörténetet sajátosan porosz nézőpontból képzelje el; s ha ezen a tökporosz világszemléletén valahol rés támadt volna, amelyen át a napvilág behatol, egész küldetését illetően rögtön megzavarodott volna, és befellegzett a dicsőségének. Persze amikor a maga módján teljesítette kívülről előírt külön-

misszióját, ezzel végére is ért a tudományának; látni fogjuk, micsoda szökellésekre kényszerült a racionális eszmék teljes hiánya és a sajátmaga teremtette történelmi helyzet felfogására való képtelensége folytán.

Ha Louis-Napoléon a múltjánál fogva megszokta, hogy eszközeinek megválogatásában kevés kíméletet tanúsítson, Bismarck meg a porosz politika történetéből, kivált az ún. nagy választófejedelemből * és II. Frigyesből tanulta meg a még nálánál is skrupulusmentesebb eljárást, s amellett még az a felemelő tudat is boldogíthatta, hogy ebben hű marad a hazai hagyományhoz. Üzletember-értelme arra tanította, hogy ha muszáj, elfojtsa junker-vágyait; amikor úgy látszott, hogy erre nincs többé szükség, e junker-vágyak megint kirívóan előtörtek; persze ez a hanyatlás jele volt. Politikai módszere a diákegyleti tag módszere volt; a kamarában a porosz alkotmányra szemrebbenés nélkül alkalmazta a diákegyleti sörszabályoknak azt a bohózatba illően szó szerinti értelmezését, mellyel a testületi diákkocsmában az ember kivágja magát a kutyaszorítóból; a diplomáciába bevezetett minden újítását a diákegyleti életből kölcsönözte. Ha azonban Louis-Napoléon döntő pillanatokban gyakran elbizonytalanodott, mint az 1851-es államcsíny idején, amikor Mornynak a szó szoros értelmében erőszakot kellett alkalmaznia, hogy azt, amit elkezdett, végre is hajtsa, vagy mint az 1870-es háború előestéjén, amikor bizonytalansága az egész helyzetét elrontotta, Bismarckról elmondhatjuk, hogy ez sohasem történt meg vele. Őt sohasem hagyta cserben az akaratereje; előbb átcsapott nyílt brutalitásba. És mindenekelőtt ebben rejlik sikereinek titka. Németország valamennyi uralkodó osztályából, a junkerokból éppúgy, mint a burzsoákból, annyira kiveszett az ener-

* Frigyes Vilmos. — *Szerk.*

gia utolsó maradványa is, a „művelt" Németországban annyira szokássá vált az, hogy az embernek ne legyen akarata, hogy az egyetlen férfi közöttük, akinek valóban van még akarata, éppen ezáltal legnagyobb emberükké és mindannyiuk felett zsarnokká lett, kinek a füttyszavára jobb tudásuk és lelkiismeretük ellenére — saját szavaikkal élve — készségesen „átugorják a pálcát". A „műveletlen" Németországban persze még nem jutottak idáig; a munkásnép megmutatta, hogy van akarata, amellyel még Bismarck erős akarata sem boldogul el.

Ragyogó pálya nyílt a mi altmarki junkerunk előtt, hacsak van annyi bátorság és értelem benne, hogy odacsapjon. Avagy nem éppen az tette-e Louis-Napoléont a burzsoázia bálványává, hogy a parlamentjét szétkergette, de a profitjait megnövelte? És nem voltak-e meg Bismarckban is ugyanazok az üzleti adottságok, amelyeket a burzsoák annyira csodáltak az ál-Napóleonban? Nem vonzódott-e ő is a Bleichröderéhez ugyanúgy, mint Louis-Napoléon a Fould-jához? 1864-ben Németországban nem volt-e ellentmondás a szolgálati idő lefaragására törekvő kamarabeli burzsoá képviselők és a kinti, a Nemzeti Egyletben működő burzsoák között, akik mindenáron nemzeti tetteket akartak, olyan tetteket, amelyekhez katonaság kell? Egészen hasonló ellentmondás, mint Franciaországban 1851-ben az elnöki hatalom kordábantartására törekvő kamarabeli burzsoák és a kinti burzsoák között, akik nyugalmat és erős kormányzatot akartak, nyugalmat mindenáron — és amely ellentmondást Louis-Napoléon úgy oldott meg, hogy szétkergette a parlamenti hangoskodókat és a burzsoázia tömegének nyugalmat biztosított? Nem volt-e a helyzet Németországban egy efféle merész fogás szempontjából még sokkal biztonságosabb? Nem szállította-e a burzsoázia máris a kész újjászervezési tervet, nem követelt-e sajátmaga hangosan olyan erélyes porosz állam-

férfit, aki végrehajtja tervét, kirekeszti Ausztriát Németországból, Poroszország fennhatósága alatt egyesíti a kisállamokat? S ha közben a porosz alkotmányt kissé kíméletlenül kezelik, a kamarán belüli és kívüli ideológusokat érdemük szerint félretolják, nem lehetett volna-e Louis Bonaparte példáját követve az általános szavazati jogra támaszkodni? Mi lehetett volna demokratikusabb, mint az általános szavazati jog bevezetése? Nem mutatta-e meg Louis-Napoléon, hogy ez — helyes kezelésmód esetén — teljesen veszélytelen? És nem adta-e meg éppen ez az általános szavazati jog az eszközt arra, hogy a nagy néptömegekhez apelláljanak, hogy kissé kacérkodjanak az újjászülető szociális mozgalommal, ha a burzsoázia makrancosnak bizonyul?

Bismarck odacsapott. Arról volt szó, hogy megismételje Louis-Napoléon államcsínyjét, a német burzsoázia előtt kézzelfoghatóan világossá tegye a valóságos hatalmi viszonyokat, erőszakkal szétfoszlassa a burzsoázia liberális önámításait, de ugyanakkor a porosz óhajokkal egybeeső nemzeti követeléseit keresztülvigye. Először Schleswig-Holstein kínált alkalmat a cselekvésre. A külpolitikai terep már elő volt készítve. Az orosz cárt* Bismarcknak 1863-ban a felkelő lengyelekkel szemben teljesített poroszlói szolgálataival megnyerték;[88] Louis-Napoléon ugyancsak meg volt dolgozva és közömbösségét, illetve azt, hogy csendben kedvez Bismarck terveinek, kedvelt „nemzetiségi elvével" mentegethette; Angliában Palmerston volt a miniszterelnök, aki a kis Lord John Russelt csak azért ültette a külügyminisztérségbe, hogy az ott jó nevetségessé tegye magát. Ausztria azonban konkurrense volt Poroszországnak a németországi főhatalom dolgában s éppen ebben az ügyben annál is kevésbé engedhette, hogy Poroszország fölébe

* II. Sándor. — *Szerk.*

kerekedjék, mivel 1850-ben és 1851-ben mint Miklós cár fullajtárja Schleswig-Holsteinben valójában még aljasabban viselkedett, mint maga Poroszország.[89] A helyzet tehát rendkívül kedvező volt. Bármennyire gyűlölte Bismarck Ausztriát, s Ausztria bármennyire szívesen kitöltötte volna a mérgét Poroszországon, dániai VII. Frigyes halálakor nem tehettek egyebet, mint hogy — hallgatólagos orosz és francia engedelemmel — közösen fellépjenek Dánia ellen. A siker már előre biztosítva volt, feltéve, hogy Európa semleges marad; így is történt, a hercegségeket meghódították és békekötéskor átcsatolták.[90]

Poroszországnak ebben a háborúban még egy mellékcélja is volt; ki akarta próbálni 1850 óta új elvek szerint kiképzett, majd 1860-ban újjászervezett és megerősített hadseregét az ellenséggel szemben. A hadsereg minden várakozáson felül bevált, mégpedig a legkülönbözőbb hadi helyzetekben. Azt, hogy a gyútűs puska sokkal különb az elöltöltő puskánál, és hogy helyes használatához értenek is, bebizonyította a jütlandi Lyngby melletti ütközet, ahol egy sövény mögött felállított 80 porosz gyorstűzzel háromszor annyi dánt megfutamított. Egyúttal az is kiderült, hogy az osztrákok az itáliai háborúból és a franciák harcmodorából csupán azt a tanulságot vonták le, hogy a lövöldözés mit sem ér, az igazi katonának mielőbb szuronnyal kell az ellenségre vetnie magát, s ezt a poroszok jól megjegyezték, hiszen ennél örvendetesebb ellenséges taktikát a hátultöltő fegyverek csöveivel szemben kívánni sem lehetett. S hogy az osztrákok erről hamarosan a gyakorlatban is meggyőződhessenek, a békekötéskor a hercegségeket Ausztria és Poroszország közös fennhatósága alá rendelték, tehát olyan merőben ideiglenes helyzetet teremtettek, amelyben óhatatlanul egyik konfliktus a másikat éri, és így teljesen Bismarck kezébe adták annak eldöntését, mikor

óhajt egy ilyen konfliktust az Ausztriára mérendő nagy csapásához felhasználni. Mivel porosz politikai szokás egy kedvező szituációt „kíméletlenül a legvégsőkig kihasználni", ahogy ezt von Sybel úr nevezi, magától értetődött, hogy a németeknek a dán nyomás alól való felszabadítása ürügyén 200 000 észak-schleswigi dánt is Németországhoz csatoltak. Aki üres kézzel távozott, az a kisállamok és a német burzsoázia jelöltje volt a schleswig-holsteini trónra, az augustenburgi herceg*.

Így teljesítette Bismarck a hercegségekben a német burzsoázia akaratát a burzsoázia akarata ellenére. Kiűzte a dánokat, dacolt a külfölddel, és a külföld meg se mozdult. Az alighogy megszabadított hercegségeket azonban meghódított területként kezelték, egyáltalában nem kérdezősködtek akaratuk felől, hanem teketória nélkül ideiglenesen felosztották őket Ausztria és Poroszország között. Poroszország ismét nagyhatalom lett, többé már nem volt Európa szekerének ötödik kereke; a burzsoázia nemzeti óhajai a legjobb úton voltak teljesülésük felé, csakhogy a választott út nem a burzsoázia liberális útja volt. A porosz katonai konfliktus tehát továbbtartott, sőt egyre megoldhatatlanabbá vált. Meg kellett kezdeni a bismarcki hadi és politikai színjáték második felvonását.

A dán háború teljesítette a nemzeti óhajok egy részét. Schleswig-Holstein „felszabadult", a varsói és londoni jegyzőkönyvet[91], amelyben a nagyhatalmak megpecsételték Németország megaláztatását Dánia előtt, most széttépve odadobták a lábuk elé, s ők meg se mukkantak. Ausztria és Poroszország ismét egymást támogatta,

* Frigyes. — *Szerk.*

csapataik egymás mellett arattak győzelmet, s egyetlen hatalmasság sem gondolt többé arra, hogy német területhez nyúljon. Louis-Napoléon rajnai sóvárgásai, amelyek eddig más irányú elfoglaltsága — az itáliai forradalom, a lengyel felkelés, a dániai bonyodalmak, végül a mexikói hadjárat[92] — miatt háttérbe szorultak, most már egészen kilátástalanokká váltak. A külső világhelyzet tehát teljesen megfelelt egy konzervatív porosz államférfi óhajának. Bismarck azonban 1871-ig sohasem volt konzervatív, akkor meg éppen nem, a német burzsoázia pedig egy cseppet sem volt elégedett.

A német polgárság továbbra is az ismeretes ellentmondásban leledzett. Egyrészt kizárólagos politikai hatalmat kívánt önmaga, vagyis egy, a liberális kamarai többség soraiból választott kormány részére; egy ilyen kormánynak pedig tíz éven át harcolnia kellett volna a korona által képviselt régi rendszerrel, míg új hatalmi pozícióját végérvényesen elismerik; ez tehát tízévi belső gyengülést jelentett volna. Másrészt viszont Németország forradalmi átalakítását követelte, ami csakis erőszakkal, vagyis csakis tényleges diktatúra útján volt keresztülvihető. Ráadásul az 1848-as polgárság léptennyomon, minden döntő pillanatban bebizonyította, hogy nyoma sincs benne annak az energiának, amely akár az egyik, akár a másik — nemhogy mindkettő — végbeviteléhez szükséges. A politikában csak két döntő hatalom van: a szervezett államhatalom, a hadsereg és a néptömegek szervezetlen, elemi hatalma. A polgárság 1848-ban elfelejtett a tömeghez apellálni; még jobban félt tőlük, mint az abszolutizmustól. A hadsereg pedig egyáltalán nem állt rendelkezésére. De állt Bismarckéra.

Bismarck a még mindig tartó alkotmánykonfliktusban a végletekig harcolt a burzsoázia parlamenti követelései ellen. De égett a vágytól, hogy a burzsoázia nemzeti követeléseit keresztülvigye; hiszen ezek egyeztek a po-

rosz politika legtitkosabb szívbéli óhajaival. Ha most a burzsoázia akarata ellenére még egyszer teljesítette a burzsoázia akaratát, mikor valóra váltotta Németország egyesítését, úgy, ahogy azt a burzsoázia megfogalmazta, akkor a konfliktus magától kiküszöbölődött, s Bismarcknak éppúgy a burzsoák bálványává kellett válnia, mint előképének, Louis-Napoléonnak.

A burzsoázia jelölte ki számára a célt, Louis-Napoléon mutatta meg a célhoz vezető utat; csak a kivitelezés volt Bismarck műve.

Ahhoz, hogy Poroszországot Németország élére állítsák, nemcsak az kellett, hogy Ausztriát erőszakkal kiűzzék a Német Szövetségből, hanem az is, hogy alávessék a kisállamokat. Az efféle friss és vidám háború[93], melyben német harcolt német ellen, mindig is a porosz politika fő területgyarapító eszköze volt; egyetlen derék porosz sem félt ilyesmitől. Éppígy a második fő eszköz: a külfölddel németek ellen kötött szövetség sem kelthetett semmiféle aggályokat. Sándor, a szentimentális orosz cár a zsebükben volt. Louis-Napoléon sohasem ismerte félre Poroszország piemonti hivatását Németországban és nagyon is kész volt egy kis üzletkötésre Bismarckkal. Ha békés úton, kompenzációk formájában meg tudta szerezni, amire szüksége volt, ilyen megoldást részesített előnyben. A Rajna egész bal partját sem akarta egyszerre megkapni, hiszen ha darabonként adják át neki, egy-egy sávot cserébe Poroszország minden újabb térhódításáért, az kevésbé feltűnő és mégis célravezető. Hisz a francia Chauvin szemében egyetlen négyzetmérföld a Rajna mentén felért egész Szavojával és Nizzával. Louis-Napoléonnal tehát tárgyalásba bocsátkoztak, megszerezték hozzájárulását Poroszország megnöveléséhez és egy Északnémet Szövetséghez.[94] S hogy ennek ellenében felajánlottak neki egy német terület-

sávot a Rajnánál, az kétségtelen;* a Govonéval folytatott tárgyalásokon[95] Bismarck Rajna-Bajorországról és Rajna-Hessenről beszélt. Ezt később letagadta ugyan. De egy diplomatának, kivált egy porosz diplomatának, megvannak a saját nézetei azokról a határokról, amelyeken belül joga, sőt kötelessége, hogy gyengéd erőszakot kövessen el az igazságon. Hiszen az igazság is csak amolyan nőszemély, tehát — junker elképzelés szerint — ezt voltaképpen egész szívesen veszi. Louis-Napoléon nem volt olyan ostoba, hogy Poroszország megnövelését engedélyezze anélkül, hogy Poroszország kompenzációt ne ígért volna neki; előbb megeshetne, hogy Bleichröder pénzt kamat nélkül kölcsönöz. De Louis-Napoléon nem ismerte eléggé a poroszait, s végül mégiscsak becsapták. Egy szó mint száz, miután őfelőle már biztosak lehettek, szövetkeztek Olaszországgal a „szívendöfésre".

Ez a kifejezés mélyen felháborította különböző országok filisztereit. Jogtalanul. A la guerre comme à la guerre.** E kifejezés csupán azt bizonyítja, hogy Bismarck felismerte az 1866-os német polgárháborúról[96], hogy az, ami, tudniillik hogy *forradalom*, s hogy kész volt ezt a forradalmat forradalmi eszközökkel végigvinni. Ezt is tette. Fellépése a Szövetségi Gyűléssel szemben forradalmi volt. Ahelyett, hogy alávetette volna magát a szövetségi hatóságok alkotmányos döntésének, szövetségszegéssel vádolta őket — merő kifogás —, szétrobbantotta a szövetséget, a forradalmi általános szavazati jog alapján választott Birodalmi Gyűléssel új alkotmányt proklamáltatott és végül elkergette a Szövetségi Gyűlést Frankfurtból.[97] Felső-Sziléziába magyar légiót küldött Klapka forradalmi tábornok és más forradalmi tisztek vezénylete alatt, és e légió

* *Széljegyzet:* „Felosztás — Majna-vonal" *(v. ö. 81. old.).* — *Szerk.*
** — A háború, az háború. — *Szerk.*

magyar katonaszökevényekből és hadifoglyokból álló legénysége hadat volt viselendő saját legitim hadura ellen.* Csehország elfoglalása után Bismarck „a dicsőséges cseh királyság lakosaihoz"[98] szóló kiáltványt bocsátott ki, melynek tartalma a legitimitás hagyományainak ugyancsak súlyos arculcsapása volt. Békeidőben Poroszország javára elvette három legitim német szövetségi fejedelem és egy szabad város összes birtokait,[99] anélkül, hogy a fejedelmek elűzése — akik pedig éppúgy „Isten kegyelméből" valók voltak, mint Poroszország királya — a legkevésbé is furdalta volna kereszténvi és legitimista lelkiismeretét. Egyszóval, forradalmi eszközökkel végigvitt teljes forradalom volt ez. Természetesen mi vagyunk az utolsók, akik ezt a szemére vetik. Ellenkezőleg, azt vetjük a szemére, hogy nem volt eléggé forradalmi, hogy csak felülről ágáló porosz forradalmár volt, hogy teljes forradalmat kezdett olyan helyzetben, amelyben csak egy fél forradalmat tudott keresztülvinni, hogy ha már egyszer az annexiók útjára lépett, beérte négy rongyos kisállammal.

De lám, a háttérből elősántikált a kis Napóleon és követelte jutalmát. A háború alatt a Rajna mentén bármit elvehetett volna, ami csak tetszik neki; nemcsak az ország, az erődök is védtelenek voltak. Tétovázott; hosszas, mindkét felet kimerítő háborúra számított — s ehelyett lesújtottak ezek a gyors csapások, nyolc napon belül leverték Ausztriát. Először Rajna-Bajorországot és Rajna-Hessent követelte Mainzcal együtt, — azt, amit Bismarck számba jöhető kártalanítási területként nevezett meg Govone tábornoknak. De ezt Bismarck most már nem adhatta oda, még ha akarta volna is. A háború hatalmas sikerei új kötelezettségeket

* *Széljegyzet:* „Eskü!" — *Szerk.*

róttak rá. Abban a pillanatban, amikor Poroszország Németország védelmezőjévé és oltalmazójává tornászta fel magát, már nem kótyavetyélte el a Közép-Rajna kulcsát, Mainzot a külföldnek. Bismarck megtagadta a követelést. Louis-Napoléonnal lehetett alkudni; most már csak Luxemburgot, Landaut, Saarlouis-t és a saarbrückeni szénvidéket kívánta. De Bismarck ezeket sem engedhette át, már csak azért sem, mert ez az igény porosz területre is kiterjedt. Vajon Louis-Napoléon maga miért nem nyúlt értük idejében, amikor a poroszok Csehországban ragadtak? Elég az hozzá, hogy a Franciaországnak nyújtandó kompenzációkból nem lett semmi. Bismarck tudta, hogy a későbbiekben ez háborút jelent Franciaországgal; de ez éppen kapóra jött neki.

Ezúttal a békekötések alkalmával Poroszország nem használta ki olyan kíméletlenül a kedvező helyzetet, mint ahogy az máskülönben szokása volt, mikor a szerencse rámosolygott. Méghozzá jó okokból. Szászországot és Hessen-Darmstadtot bevonták az új Északnémet Szövetségbe és már csak ezért is kímélték őket. Bajorországgal, Württemberggel és Badennal szőrmentén kellett bánni, mert Bismarck titkos véd- és dacszövetséget készült velük kötni. És Ausztria — nem tett-e neki Bismarck szolgálatot azzal, hogy elvágta azokat a bonyolult kötelékeket, amelyek Németországhoz és Itáliához béklyózták? Nem juttatta-e végre hozzá ahhoz a független nagyhatalmi helyzethez, melyre régóta törekedett? Amikor Csehországban legyőzte, nem tudta-e valójában jobban, hogy mi szolgál Ausztria javára, mint Ausztria maga? Nem kellett-e Ausztriának, ha helyesen bántak vele, belátnia, hogy a földrajzi helyzet, a két ország kölcsönösen összefonódott kapcsolatai a porosz módon egyesített Németországot szükségszerű és természetes szövetségesévé tették?

Így esett meg, hogy Poroszország, fennállása óta először, a nagylelkűség csillogásával övezhette magát, mert — túzokot adott, verebet várt.

Nemcsak Ausztria szenvedett vereséget a csehországi csatamezőkön — a német burzsoázia is. Bismarck bebizonyította neki, hogy jobban tudja, mi válik üdvére, mint saját maga. Arra, hogy a kamara továbbfolytatja a konfliktust, gondolni sem lehetett. A burzsoázia liberális igényeit hosszú időre el kellett temetni, nemzeti követelései azonban napról napra jobban teljesültek. Bismarck a burzsoázia számára meglepő gyorsasággal és pontossággal hajtotta végre annak nemzeti programját. És miután a burzsoázia tunyaságát és erélytelenségét és ezzel együtt a saját programja keresztülvitelére való tökéletes képtelenségét in corpore vili, s saját vacak testén kézzelfoghatólag demonstrálta, megjátszotta a burzsoáziával szemben is a nagylelkűt és a most már ténylegesen lefegyverzett kamarától indemnitást kért az alkotmányellenes konfliktus-kormányzat ügyében. Könnyekig meghatva szavazta ezt meg az immár ártalmatlan haladópárt.[100]

A burzsoáziát ennek ellenére emlékeztették arra, hogy ő is a legyőzöttek között volt Königgrätznél[101]. Az északnémet szövetségi alkotmányt a konfliktus által autentikusan értelmezett porosz alkotmány mintájára szabták. Az adómegtagadás tilos volt. A szövetségi kancellárt és minisztereit bármiféle parlamenti többségtől függetlenül a porosz király nevezte ki. A hadseregnek a parlamenttől való függetlenségét, amelyet a konfliktus biztosított, a Birodalmi Gyűléssel szemben is fenntartották. E Birodalmi Gyűlés tagjait viszont boldogíthatta az a felemelő tudat, hogy általános szavazati jog alapján választották őket. Erre a tényre emlékeztette őket, mégpedig kellemetlenül, annak a két szocialistá-

nak* a látványa is, aki ott ült közöttük. Először jelentek meg szocialista küldöttek a proletariátus képviselői egy parlamenti testületben. Baljós jel volt ez.

Egyelőre azonban mindennek nem volt semmi jelentősége. Most arról volt szó, hogyan lehet az új birodalmi egységet, legalábbis az Északét, a burzsoázia érdekében kiépíteni és kiaknázni és ezzel a délnémet burzsoákat is az új szövetségbe csalogatni. A szövetségi alkotmány a gazdaságilag legfontosabb viszonyokat kivonta az egyes államok törvényhozása alól és szabályozásukat a szövetségre bízta: közös polgárjog és szabad költözés az egész szövetségi területen, illetőségi jog, ipari, kereskedelmi, vámügyi, hajózási, pénzverési, mérték- és súlyügyi, vasúti, víziúti, postai és távíró-, szabadalmi, bankügyi törvényhozás, az egész külpolitika, konzulátusok, külföldi kereskedelmi védelem, az egészségügyi rendőrség, büntetőjog, bírósági eljárás stb. A felsoroltak többségét gyorsan és egészében véve liberális módon, törvényekkel rendezték. Ilymódon — végre-valahára! — lenyesték a kisállamiság legrosszabb kinövéseit, amelyek egyrészt a tőkés fejlődésnek, másrészt a porosz uralomvágynak leginkább útjában álltak. De ez nem volt világtörténeti vívmány, ahogy azt a most sovinisztává váló burzsoá szétkürtölte, hanem igen-igen késői és tökéletlen másolata annak, amit a francia forradalom már hetven évvel előbb végrehajtott, és amit az összes többi kultúrállam már régen bevezetett. Dicsekvés helyett inkább szégyenkezni kellett volna, hogy a „nagy műveltségű" Németország legutolsó volt a sorban.

Az Északnémet Szövetségnek ezen egész időszaka alatt Bismarck gazdasági téren előzékenységet tanúsított a burzsoázia iránt és parlamenti hatalmi kérdések kezelésében is bársonykesztyűbe rejtette a vasöklöt.

* Bebel, Liebknecht. — *Szerk.*

Ez volt Bismarck legjobb korszaka; olykor szinte kételkedni lehetett a sajátosan porosz korlátoltságában, abban, hogy képtelen belátni, miszerint a világtörténelemben más és erősebb hatalmak is vannak, mint a hadseregek és a rájuk támaszkodó diplomatafurfangok.

Azt, hogy az Ausztriával kötött béke egy Franciaországgal vívandó háborút hordott méhében, Bismarck nemcsak tudta, hanem akarta is. Éppen ennek a háborúnak kellett eszközül szolgálnia a német burzsoázia előírása szerinti porosz-német birodalom betetőzéséhez.* Az arra irányuló kísérletek, hogy a Vámparlamentet[103] fokozatosan átalakítsák Birodalmi Gyűléssé és így lassanként a déli államokat is bevonják az Északnémet Szövetségbe, azon feneklett meg, hogy a délnémet képviselők teli torokkal kiáltották: Semmi hatáskörbővítés! A csatatéren éppen akkor legyőzött kormányok hangulata sem volt kedvezőbb. Csak egy új, kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy Poroszország hatalmasabb náluk, de ahhoz is elég hatalmas, hogy megvédje őket — tehát csak egy új, közös német háború hozhatta meg hamarosan a kapituláció pillanatát. Azután még a majnai választóvonalat[104], miután ebben Bismarck és Louis-Napoléon már korábban titokban megegyeztek, most, a győzelmek után látszatra mégis ez utóbbi erőszakolta rá a poroszokra; a Dél-Németországgal való

* Még az osztrák háború előtt történt, hogy Bismarck, akit demagóg német politikája miatt egy középállam minisztere meginterpellált, azt válaszolta: ő minden frázis ellenére is ki fogja penderíteni Ausztriát Németországból és szét fogja robbantani a szövetséget. — „És gondolja, hogy a középállamok ezt tétlenül fogják szemlélni?" — „Ti középállamok, ti semmit sem fogtok tenni." — „És mi lesz azután a németekkel?" — „Elvezetem őket Párizsba és ott egyesítem őket." (Elbeszélte Párizsban az osztrák háború előtt az említett középállamférfi, közzétette e háború alatt a „Manchester Guardian"-ben[102] a lap párizsi tudósítója, Crawford asszony.) — *Engels jegyzete.*

egyesülés tehát a megsértése volt annak a jognak, amelyet ezúttal a franciák formálisan is megkaptak Németország széttagolására, vagyis háborús ok volt.

Időközben Louis-Napoléonnak körül kellett néznie, nem talál-e valahol a német határon olyan földdarabot, amelyet kompenzációként Sadowáért bekebelezhet. Az Északnémet Szövetség újjáalakításakor Luxemburgot kirekesztették, ez tehát most Hollandiával perszonálunióban levő, de egyébként teljesen független állam volt. Amellett körülbelül éppannyira elfranciásodott, mint Elzász, és határozottan sokkal jobban vonzódott Franciaországhoz, mint a pozitíve gyűlölt Poroszországhoz.

Luxemburg csattanós példa arra, hogy Németország politikai nyomorúsága a középkor óta mivé tette a német—francia határmenti országokat, annál is csattanósabb, mivel Luxemburg 1866-ig névleg Németországhoz tartozott. 1830-ig egy francia és egy német részből állt, s a német területrészen is már korán érvényesült a fölényben levő francia kultúra befolyása. A luxemburgi német császárok[105] nyelvükben és műveltségükben franciák voltak. Mióta bekebelezték Burgundiába (1440), Luxemburgot — mint a Németalföld többi részeit is —, csak névleges kötelék fűzte Németországhoz; ezen az sem változtatott, hogy 1815-ben felvették a Német Szövetségbe. 1830 után a francia rész és még a német résznek egy jókora sávja is Belgiumnak jutott. De a maradék Német-Luxemburgban francia alapon maradt minden; a bíróságok, a hatóságok, a kamara, minden franciául tárgyalt, minden köz- és magánokiratot, minden üzleti könyvet franciául írtak, minden középiskolában franciául tanítottak, a művelt nyelv a francia volt és maradt — természetesen olyan francia volt ez, mely a felnémet hangeltolódás terhe alatt nyekergett. Egyszóval Luxemburgban két nyelven beszéltek: rajnai

frank népi tájszólásban és franciául, a felnémet azonban idegen nyelv maradt. A főváros porosz helyőrsége inkább rontott, mint javított mindezen. Elég megszégyenítő ez Németország számára, de így igaz. És csak Luxemburgnak ez az önkéntes elfranciásodása helyezi az Elzászban és Német-Lotaringiában végbemenő hasonló folyamatokat helyes megvilágításba.

Hollandia királya *, Luxemburg szuverén hercege igen jó hasznát vehette a készpénznek és ezért kapható volt arra, hogy a hercegséget eladja Louis-Napoléonnak. A luxemburgiak feltétlenül beleegyeztek volna abba, hogy bekebelezzék őket Franciaországba — bizonyíték erre az 1870-es háborúban tanúsított magatartásuk. Poroszország a nemzetközi jog szempontjából semmi ellenvetést nem tehetett, hiszen maga idézte elő Luxemburg kirekesztését Németországból. Csapatai a fővárosban egy német szövetségi erőd szövetségi helyőrségeként állomásoztak; mihelyt Luxemburg nem szövetségi erőd többé, nem volt ott semmi keresnivalójuk. De miért nem mentek haza, miért nem egyezhetett bele Bismarck az annexióba?

Egyszerűen azért, mert most napfényre kerültek azok az ellentmondások, amelyekbe belebonyolódott. 1866 *előtt* Németország Poroszország számára pusztán annektálható terület volt, amelyen osztoznia kellett a külfölddel. 1866 *után* Németország porosz *védterület* lett, amelyet meg kellett óvnia a külföld karmaitól. Igaz ugyan, hogy az újonnan alapított úgynevezett Németországból — porosz szempontok szerint — az ország jókora darabjait kirekesztették. Most azonban a német nemzetnek a saját összterületére való joga a porosz korona kötelességévé tette, hogy megakadályozza

* III. Vilmos. — *Szerk.*

a régi szövetségi terület e darabjainak bekebelezését idegen államokba, és hogy nyitva tartsa számukra az utat arra az esetre, ha a jövőben csatlakoznának az új porosz-német államhoz. Ezért állt meg Itália a tiroli határon,[106] ezért nem szállhatott át most Luxemburg Louis-Napoléonra. Egy valóban forradalmi kormány ezt nyíltan kihirdethette volna. Nem úgy a porosz királyi forradalmár, akinek végül is sikerült Németországot metternichi „földrajzi fogalommá"[107] változtatnia. A nemzetközi jog szerint maga tette ügyét igazságtalanná és csak úgy segíthetett magán, ha kedvelt diákkocsmai értelmezését alkalmazza a nemzetközi jogra.

S ha emiatt nem nevettek a szemébe, úgy csak azért, mert Louis-Napoléon 1867 tavaszán még korántsem készült fel egy nagy háborúra. A londoni konferencián megegyeztek.[108] A poroszok kiürítették Luxemburgot; az erődöt lerombolták, a hercegséget semlegesnek nyilvánították. A háborút megint elnapolták.

Louis-Napoléon ebbe nem tudott belenyugodni. Poroszország hatalmának megnagyobbodása egészen kedvére való volt, hacsak megkapja a megfelelő kompenzációkat a Rajnánál. Kevéssel is be akarta érni; még abból is engedett; de aztán semmit sem kapott, teljesen becsapták. Bonapartista császárság azonban csak akkor volt lehetséges Franciaországban, ha a határt fokozatosan előretolja a Rajna felé, s ha — a valóságban vagy akár csak a képzeletben — Franciaország marad Európa döntőbírája. A határok kitolása nem sikerült, a döntőbírói pozíciót már veszély fenyegette, a bonapartista sajtó nagy hangon revánsot követelt Sadowáért — ha Louis-Napoléon meg akarta tartani a trónját, hűnek kellett maradnia szerepéhez és erőszakkal megszereznie azt, amit végzett szolgálatai ellenére nem kapott meg szépszerével.

Tehát mindkét fél szorgosan készülődött a háborúra,

diplomáciai és katonai téren egyaránt. Mégpedig a következő diplomáciai esemény történt:

Spanyolország trónjelöltet keresett. [1869] márciusában Benedetti, a berlini francia követ fülébe jut az a híresztelés, hogy Hohenzollern Lipót herceg pályázik a trónra; megbízást kap Párizsból, hogy járjon utána a dolognak. Von Thile alállamtitkár becsületszavára kijelenti, hogy a porosz kormány erről mit sem tud. Párizsi látogatásakor Benedetti megtudja a császár véleményét: „Ez a jelöltség lényegében nemzetellenes, az ország nem fog beletörődni, ezt meg kell akadályozni."

Itt Louis-Napoléon mellesleg bebizonyította, hogy már erősen levitézlőben volt. Valóban, mi is lehetett volna szebb „bosszú Sadowáért", mint egy porosz herceg királysága Spanyolországban, a belőle elkerülhetetlenül származó kellemetlenségekkel, Poroszország belebonyolódása belső spanyol pártviszonyokba, sőt talán egy háború, a törpe porosz flotta veresége, s mindenképpen az, hogy Poroszország roppant groteszk helyzetbe kerül Európa szemében? Ezt a színjátékot azonban Louis-Napoléon már nem engedhette meg magának. Hitele már annyira megrendült, hogy ragaszkodott a hagyományos álláspontjához, mely szerint egy német fejedelem a spanyol trónon két tűz közé fogná Franciaországot, tehát nem tűrhető — ez pedig 1830 óta gyerekes álláspont.

Benedetti tehát felkereste Bismarckot, hogy további felvilágosításokat kapjon, és hogy megvilágítsa előtte Franciaország álláspontját (1869. május 11.). Bismarcktól semmi különösen határozottat nem tudott meg. Bismarck azonban megtudta tőle azt, amit tudni akart: hogy Lipót jelölti felléptetése azonnali háborút jelent Franciaországgal. Ezzel Bismarck kezébe volt adva a döntés, hogy akkor robbantsa ki a háborút, amikor jónak látja.

Lipót jelöltsége 1870 júliusában valóban ismét felmerül és azonnal háborúhoz vezet, bármennyire berzenkedett is ellene Louis-Napoléon. Nemcsak látta, hogy csapdába került. Azt is tudta, hogy a császárságáról van szó, s nemigen bízott bonapartista Kénesbandájában[109], mely azt bizonygatta neki, hogy az utolsó kamásligombig minden készen áll, és még kevésbé bízott embereinek katonai és adminisztratív derekasságában. De saját múltjának logikus következményei romlásba döntötték; tétovázása csak meggyorsította bukását.

Ezzel szemben Bismarck nemcsak katonailag volt teljesen ütőképes, hanem ezúttal ténylegesen mögötte állt a nép is, mely mindkét fél diplomáciai hazugságain át csak egyetlen tényt látott, azt, hogy itt nem csupán a Rajnáért, hanem a nemzeti létezésért vívott háborúról van szó. A tartalék és a Landwehr — 1813 óta első ízben — ismét készségesen és harci kedvvel tódult a zászlók alá. Mindegy, hogy történt ez az egész, mindegy, hogy a kétezer éves nemzeti örökség melyik darabját ígérte vagy nem ígérte oda Bismarck a saját szakállára Louis-Napoléonnak — arról volt szó, hogy a külfölddel egyszer s mindenkorra megértessék: nem avatkozhatik Németország belső ügyeibe, és Németországnak nem az a hivatása, hogy Louis-Napoléon ingadozó trónját német terület átadásával megtámassza. És ez a nemzeti felbuzdulás eltörölt minden osztálykülönbséget, szétfoszlatta a délnémet udvarok összes Rajnai Szövetséget áhító sóvárgásait, semmivé tette az elkergetett fejedelmek összes restaurációs kísérleteit.

Mindkét fél szövetségesek szerzésére törekedett. Louis-Napoléon biztos volt Ausztria és Dánia felől, többé-kevésbé biztos Olaszország felől. Bismarcknak ott volt Oroszország. Ausztria azonban, mint mindig, most sem volt készen, szeptember 2-a előtt nem avat-

kozhatott be tevékenyen — szeptember 2-án pedig Louis-Napoléon a németek hadifoglya volt, Oroszország meg tudtára adta Ausztriának: meg fogja támadni, ha Ausztria megtámadja Poroszországot. Olaszországban pedig megbosszulta magát Louis-Napoléon kétkulacsos politikája: elő akarta mozdítani a nemzeti egységet, de ugyanakkor meg akarta védeni a pápát ugyanettől a nemzeti egységtől; Rómát megszállva tartotta olyan csapatokkal, amelyekre most otthon is szüksége volt, és amelyeket mégsem vonhatott ki anélkül, hogy Olaszországot Róma és a pápa szuverenitásának elismerésére ne kényszerítené, ami viszont megakadályozta Olaszországot abban, hogy melléje álljon. Végül Dánia parancsot kapott Oroszországtól, hogy maradjon veszteg.

De minden diplomáciai tárgyalásnál döntőbben segítették elő a háború lokalizálását a német fegyverek gyors csapásai Spicherntől és Woerthtől[110] Sedanig[111]. Louis-Napoléon hadserege minden csatában vereséget szenvedett és végül háromnegyed részben hadifogolyként Németországba vándorolt. Ez nem a katonák bűne volt, ők elég bátran verekedtek, hanem a hadvezetőké és az igazgatásé. De ha valaki, mint Louis-Napoléon, egy csavargóbanda segítségével alapította meg birodalmát, ha ezt a birodalmat tizennyolc esztendeig csak úgy tartotta meg, hogy Franciaországot e bandának zsákmányul odavetette, ha az állam összes döntő posztjait e bandának az embereivel töltötte be, az összes alárendelt állásokat pedig ezek cinkosaival, akkor ne bocsátkozzék élethalálharcba, ha nem akarja, hogy cserbenhagyják. Nem telt bele öt hét, és összeomlott a császárság egész épülete, melyet az európai filiszter évek során át bámult; a szeptember 4-i forradalom[112] már csak a romokat takarította el; Bismarck pedig, aki azért vonult hadba, hogy egy kisnémet császárságot alapítson, egy szép

reggel arra ébredt, hogy egy francia köztársaság megalapítója.

Bismarck saját proklamációja szerint a háborút nem a francia nép, hanem Louis-Napoléon ellen viselték. Az ő bukásával tehát a háború minden alapja megszűnt. Ezt képzelte a — különben nem ilyen naiv — szeptember 4-i kormány is és nagyon elcsodálkozott, amikor Bismarck hirtelen kimutatta porosz junker mivoltát.

Senkiben a világon nem él akkora franciagyűlölet, mint a porosz junkerban. Ugyanis nemcsak hogy az eladdig adómentes junker súlyosan megsínylette 1806-tól 1813-ig a franciák által rámért fenyítést, melyet dölyfében maga vont magára, de ami még sokkal roszszabb, az istentelen franciák bűnös forradalmukkal annyira megzavarták az emberek fejét, hogy a junkerok hajdani nagyurasága nagyrészt még Ó-Poroszországban is sírba szállt, hogy a szegény junkeroknak e nagyuraság még meglevő maradványaiért évről évre kemény harcot kell vívniok, s nagy részük máris ütött-kopott élősdi nemessé süllyedt. Ezért bosszút kellett állni Franciaországon, s a hadsereg junker-tisztjei Bismarck vezetése alatt gondoskodtak is erről. Listákat állítottak össze a Poroszországra kirótt francia hadiadókról és ezek szerint szabták meg a Franciaországban az egyes városokra és département-okra kivetendő sarcot — természetesen figyelembe véve, hogy Franciaország Poroszországnál sokkal gazdagabb. Tüntető kíméletlenséggel rekviráltak élelmiszert, takarmányt, ruhaneműt, lábbelit stb. Az Ardennekben egy polgármester, aki kijelentette, hogy nem tudja teljesíteni a szállítást, minden további nélkül huszonöt botot kapott; a párizsi kormány nyilvánosságra hozta a hivatalos bizonyítékokat. A szabadcsapatosokat[113], akik olyan pontosan az 1813-as porosz Landsturm-Ordnung[114] előírásai szerint jártak el, mintha kifejezetten tanulmányozták volna őket, ha

elfogták, irgalmatlanul agyonlőtték. A hazaküldött ingaórákról szóló történetek is igazak, maga a „Kölnische Zeitung" számolt be róluk. Csakhogy ezeket az ingaórákat porosz fogalmak szerint nem lopták, hanem gazdátlan javakként leltek rájuk a Párizs környéki elhagyott villákban és annektálták őket otthonhagyott szeretteik részére. Így a junkerok Bismarck vezetése alatt gondoskodtak róla, hogy a legénységnek, valamint a tisztek nagy részének kifogástalan magatartása ellenére megmaradjon és a franciákba jól bevéssődjék a háború sajátosan porosz jellege, a franciák pedig viszonzásul az egész hadsereget tették felelőssé a junkerok e kicsinyes gyűlölködő cselekményeiért.

És mégis ezekre a junkerokra várt, hogy olyan módon róják le tiszteletüket a francia nép előtt, amely példa nélkül áll az egész eddigi történelemben. Amikor Párizs körül az összes felmentési kísérletek kudarcot vallottak, minden francia sereget visszavertek, amikor Bourbaki utolsó nagy támadó előretörése a németek összeköttetési vonala ellen csődöt mondott, amikor Európa egész diplomáciája sorsára hagyta Franciaországot, anélkül, hogy csak a kisujját is mozdította volna, akkor a kiéhezett Párizsnak végül is meg kellett adnia magát.[115] És fennen dobogtak a junker-szívek, amikor végre diadalmasan bevonulhattak az istentelen fészekbe és teljes bosszút állhattak a párizsi főrebelliseken — amit 1814-ben Sándor orosz cár és 1815-ben Wellington megtiltott; most azután kedvükre megfenyíthették a forradalom fészkét és hazáját.

Párizs kapitulált, 200 millió hadisarcot fizetett; az erődítményeket átadták a poroszoknak; a helyőrség letette a fegyvert a győzők előtt és kiszolgáltatta tábori lövegeit; a körfal ágyúit megfosztották lafettáiktól; az ellenállás minden eszközét, amely az állam tulajdona volt, darabonként átadták — de Párizs tulajdonkép-

peni védői: a nemzeti gárda, a felfegyverzett párizsi nép érintetlen maradt, róla senki sem merte feltételezni, hogy kiszolgáltatja fegyvereit, akár puskáit, akár ágyúit,* és hogy az egész világ megtudja: a győzelmes német hadsereg tisztelettudóan megállt Párizs felfegyverzett népe előtt, a győzők nem vonultak be Párizsba, hanem beérték azzal, hogy három napig megszállva tarthatták a Champs-Elysées-t — egy nyilvános parkot! —, melyet köröskörül védtek, őriztek és gyűrűbe zártak a párizsiak őrszemei! Egyetlen német katona sem tette be a lábát a párizsi városházára, egyetlenegy sem a boulevard-okra, s annak a néhánynak, akit beengedtek a Louvre-ba, hogy megcsodálja a műkincseket, engedélyt kellett kérnie, lévén ez a kapituláció megszegése. Franciaországot leverték, Párizs ki volt éhezve, de dicső múltjával a párizsi nép *azt* a respektust biztosította magának, hogy nem akadt győztes, aki a lefegyverzésére mert volna gondolni, aki bemerészkedett volna otthonába és ezeket az utakat, oly sok forradalom küzdőterét, diadalmenettel meg merte volna szentségteleníteni. Úgy tűnt, mintha az újdonsült német császár** levenné kalapját Párizs élő forradalmárai előtt, éppúgy, mint hajdanán a fivére*** tette volt ezt a halott berlini márciusi harcosok előtt,[116] és mintha fegyverével tisztelegve mögötte állna az egész német hadsereg.

De ez volt aztán az egyetlen áldozat, amelyre Bismarck rákényszerült. Azzal az ürüggyel, hogy Franciaországnak nincs kormánya, amely békét köthetne vele —

* Ezeknek a nemzeti gárda és nem az állam tulajdonát képező és éppen ezért a poroszoknak ki nem szolgáltatott ágyúknak a párizsiaktól való *ellopására* adott parancsot Thiers 1871. március 18-án és idézte elő ezzel azt a felkelést, amely a Kommünbe torkollt. — *Engels jegyzete.*

** I. Vilmos. — *Szerk.*

*** IV. Frigyes Vilmos. — *Szerk.*

ami éppannyira igaz és éppannyira nem igaz volt szeptember 4-én, mint január 28-án —, hamisítatlan porosz módra az utolsó cseppig kiaknázta sikereit és csak Franciaország teljes leverése után nyilatkozott hajlandónak a békekötésre. Magában a békekötésben — megint csak jó óporosz módra — „kíméletlenül kihasználták a kedvező helyzetet". Nemcsak hallatlan, ötmilliárd összegű háborús jóvátételt zsaroltak ki, hanem elszakítottak Franciaországtól két tartományt, Elzászt és Német-Lotaringiát is Metzcel és Strasbourg-ral együtt és bekebelezték őket Németországba.[117] Ezzel az annexióval lépett fel Bismarck először független politikusként, aki már többé nem kívülről előírt programot hajt végre a maga módján, hanem saját agyának szüleményeit váltja tetté; és ezzel követi el első óriási baklövését is.*

Elzászt voltaképp a harmincéves háborúban hódította el Franciaország. Richelieu ezzel feladta IV. Henrik szolid alapelvét: „A spanyol nyelv legyen a spanyoloké, a német a németeké, de ahol franciául beszélnek, az az enyém"; ő a természetes Rajna-határnak, az ősi Gallia történelmi határának alapelvére támaszkodott. Ez ostobaság volt; de a német birodalomnak, amely magában foglalta Lotaringia és Belgium, sőt a Franche-Comté francia nyelvterületeit is, nem volt joga arra, hogy német ajkú országok annektálását szemére vesse Franciaországnak. És ha XIV. Lajos 1681-ben, a béke kellős közepén, a város francia érzelmű pártja segítségével megkaparintotta Strassburgot,[118] akkor Poroszországnak nem illik ezen felháborodnia, miután 1796-ban, noha porosz párt nem hívta oda, pontosan ugyan-

* *Az innen kezdve a 100. oldalon levő* „minden hatását eltöröl-je?" *szavakig terjedő rész a kéziratból hiányzik; a hiányzó részt a „Neue Zeit"-ben megjelent szöveg alapján közöljük. — Szerk.*

ilyen erőszakosan akarta megszerezni Nürnberg szabad birodalmi várost, igaz, hogy sikertelenül.*

Lotaringiát Ausztria 1735-ben a bécsi békével[120] elkótyavetyélte Franciaországnak, 1766-ban pedig végérvényesen francia birtokba került. Évszázadok óta csak névlegesen tartozott a német birodalomhoz, hercegei minden tekintetben franciák voltak és majdnem mindig szövetségben álltak Franciaországgal.

A Vogézekben egészen a francia forradalomig egy csomó kis uraság országolt, akik Németországgal szemben közvetlenül a birodalom alá tartozó birodalmi rendként viselkedtek, Franciaországgal szemben pedig elismerték annak főhatóságát; e kétlakiságból előnyeik származtak, s ha a német birodalom ezt eltűrte, ahe-

* XIV. Lajos szemére vetik, hogy a legmélyebb béke idején rászabadította visszacsatolási kamaráit[119] nem az ő tulajdonát képező német területekre. Ilyesmit a leggaládabb irigység sem foghat rá a poroszokra. Ellenkezőleg. Miután 1795-ben a birodalmi alkotmány egyenes megszegésével különbékét kötöttek Franciaországgal és ugyancsak hitszegő kis szomszédaikat a demarkációs vonal mögött az első Északnémet Szövetségbe tömörítve maguk köré gyűjtötték, kihasználva a délnémet birodalmi rendek szorongatott helyzetét — amelyek Ausztriával szövetkezve most már egyedül háborúskodtak tovább —, annexiókkal kísérleteztek Frankföldön. Lajos példáját követve visszacsatolási kamarákat létesítettek Ansbachban és Bayreuthban (amelyek akkor poroszok voltak), és egy sor szomszédos területsávot illetően oly igényekkel léptek fel, amelyekhez képest Lajos jogürügyei napnál világosabban meggyőzőek voltak; amikor aztán a németek megverten visszahúzódtak és a franciák bevonultak Frankföldre, a megmentő poroszok megszállták a nürnbergi területet az elővárosokkal együtt egészen a városfalig és a félelmükben remegő nürnbergi nyárspolgárokból kiszedtek egy szerződést (1796. szeptember 2.), melynek értelmében a város alávéti magát a porosz uralomnak, azzal a feltétellel, hogy — zsidókat sohasem engednek be a város falai közé. De mindjárt ezután Károly főherceg megint előrenyomult, 1796. szeptember 3-án és 4-én Würzburgnál megverte a franciákat, és ezzel ködbe foszlott az a kísérlet, hogy a nürnbergiekbe beleverjék Poroszország német hivatását. — *Engels jegyzete.*

lyett, hogy számadásra fogta volna a dinaszta urakat, akkor nem lehetett panasza, amikor Franciaország a főhatóság jogán védelmébe vette e területek lakosságát az elkergetett dinasztákkal szemben.

Egészében véve ez a német terület a forradalomig szinte egyáltalán nem franciásodott el. Német maradt az iskolai és a hivatali nyelv, legalábbis Elzász belső érintkezésében. A francia kormány kedvezményekben részesítette a német tartományokat, amelyek sok évi háborús dúlás után most, a XVIII. század elejétől fogva országukban többé színét sem látták ellenségnek. Az örökös belső háborúk széttépte német birodalom igazán nem volt alkalmas arra, hogy az anyai ölbe való visszatérésre csábítsa az elzásziakat; így legalább békességük és nyugalmuk volt, tudták, hányadán vannak, s ezért a hangadó nyárspolgárság beletörődött isten kifürkészhetetlen akaratába. Sorsuk végtére nem állt példa nélkül, hisz a holsteiniek is idegen, dán uralom alatt voltak.

Ekkor jött a francia forradalom. Amit Elzász és Lotaringia soha nem mert volna Németországtól remélni, azzal most megajándékozta őket Franciaország. A feudális béklyókat széttörték. A függő, robotköteles parasztból szabad ember lett, sok esetben tanyájának és földjének szabad tulajdonosa. A városokban eltűnt a patríciusuralom, a céhkiváltságok. A nemességet elkergették. És a kis fejedelmek és urak területein a parasztok követték a szomszédok példáját, elűzték a dinasztákat, a kormányzati kamarákat és a nemességet, szabad francia polgároknak nyilvánították magukat. Franciaország egyetlen részében sem csatlakozott a nép lelkesebben a forradalomhoz, mint éppen a német ajkú területeken. Akkor pedig, amikor a német birodalom megüzente a háborút a forradalomnak, amikor a németek nemcsak továbbra is engedelmesen viselték láncaikat,

hanem ráadásul odaadták magukat ahhoz, hogy visszakényszerítsék a franciákra a régi szolgaságot, az elzászi parasztokra az alighogy elkergetett hűbérurakat, nos, akkor vége lett az elzásziak és lotaringiaiak németségének, akkor megtanulták gyűlölni és megvetni a németeket, akkor Strasbourg-ban megírták és megzenésítették a Marseillaise-t és legelőször elzásziak énekelték, akkor a német-franciák, nyelvük és múltjuk ellenére, csatamezők százain, a forradalomért vívott harcban, egy néppé forrtak össze a nemzeti franciákkal.

Nem művelt-e a nagy forradalom ugyanilyen csodát a dunkerque-i flamandokkal, a bretagne-i keltákkal, a korzikai olaszokkal? És ha arról panaszkodunk, hogy ez a németekkel is megtörtént, elfelejtettük-e egész történelmünket, amely ezt lehetővé tette? Elfelejtettük, hogy a Rajna egész bal partja, amely a forradalmat csak passzívan csinálta végig, francia érzelmű volt, amikor a németek oda 1814-ben megint bevonultak, francia érzelmű is maradt 1848-ig, amikor a forradalom a Rajna-vidékiek szemében rehabilitálta a németeket? Hogy Heine franciarajongása, sőt bonapartizmusa nem volt egyéb, mint a Rajna bal partján uralkodó általános néphangulat visszhangja?

1814-ben, bevonulásukkor a szövetségesek éppen Elzászban és Német-Lotaringiában találkoztak a leghatározottabb ellenségességgel, a leghevesebb ellenállással a nép körében; mert itt érezték a veszélyt, hogy ismét németté kell válni. Jóllehet akkor még ott jóformán csakis németül beszéltek. De amikor elmúlt a Franciaországtól való elszakítás veszélye, amikor a német-romantikus Chauvinok annexiós kedvének útját szegték, a lakosság átlátta annak szükségességét, hogy nyelvileg is mindinkább összeforrjon Franciaországgal, ettől fogva kezdték meg az iskolák elfranciásítását, amit a luxemburgiak is önként bevezettek maguknál. Az átalakulási

folyamat mégis igen lassan zajlott; csak a burzsoázia mostani nemzedéke franciásodott el igazán, a parasztok és munkások még mindig németül beszélnek. Körülbelül úgy áll a dolog, mint Luxemburgban, az irodalmi németet (a szószéket részben kivéve) kiszorította a francia, a német népi tájszólás azonban csak a nyelvhatáron veszített területet, a fesztelen közbeszédben sokkal többet használják, mint Németország legtöbb vidékén.

Ez az a föld, amelyet Bismarck és a porosz junkerok, a soviniszta romantika — úgy látszik — minden német kérdéstől elválaszthatatlan újjáéledésétől támogatva, nekiálltak ismét németté tenni. A Marseillaise honát, Strasbourg-t németté tenni akarni ugyanolyan esztelenség volt, mint Garibaldi hazáját, Nizzát, franciává tenni. De Nizzában Louis-Napoléon legalább adott az illemre, szavazást tartatott az annexióra vonatkozólag — és a manőver sikerült. Eltekintve attól, hogy a poroszok igen jó okokból irtóznak az efféle forradalmi rendszabályoktól — még sohasem fordult elő, hogy a nép tömege bárhol a Poroszországhoz csatolást kívánta volna —, nagyon is jól tudták, hogy éppen itt egyöntetűbben ragaszkodik Franciaországhoz a lakosság, mint maguk a nemzeti franciák. És így az erőszaktételt egyszerűen erőszakkal hajtották végre. Egy kis bosszúadag volt ez a francia forradalomért; leszakították az egyik darabot Franciaországról, amelyet éppen a forradalom forrasztott egybe vele.

Katonailag mindenesetre volt célja az annexiónak. Metzcel és Strasbourg-ral Németország roppantul erős védelmi arcvonalhoz jutott. Ameddig Belgium és Svájc semleges, addig a franciák sehol másutt nem indíthatnak tömegtámadást, mint a Metz és a Vogézek közötti keskeny sávon, s itt Koblenz, Metz, Strasbourg,Mainz alkotja a világ legerősebb és legnagyobb erődnégyszögét.

Ám ez az erődnégyszög is, éppúgy, mint az osztrákoké Lombardiában, [121] félig ellenséges földön terül el és ott citadellákat képez a lakosság fékentartására. Mi több: hogy teljessé tegyék, túl kellett lépni a német nyelvterületen, negyedmillió nemzeti franciát is annektálni kellett.

A nagy stratégiai előny tehát az egyetlen pont, amely az annexió mentségéül szolgálhat. De vajon valamenynyire is arányos-e ez a nyereség a kárral, amelyet okoztak vele?

Azt a nagy morális hátrányt, amelybe a fiatal német birodalom juttatta önmagát azzal, hogy nyíltan és kendőzetlenül alapelvének nyilvánította a brutális erőszakot — azt a porosz junkernak nincs szeme látni. Ellenkezőleg, szükségét érzi dacos, erőszakkal kordában tartott alattvalóknak; ők a megnövekedett porosz hatalom bizonyítékai; alapjában véve soha nem is voltak másféle alattvalói. Viszont kötelessége lett volna meglátni az annexió politikai következményeit. És ezek a napnál világosabbak voltak. Még mielőtt az annexió jogerőre emelkedett, Marx az Internacionálé egyik körlevelében világgá kiáltotta ezeket a következményeket: „*Elzász és Lotaringia annektálása Európa döntőbírájává teszi Oroszországot.*"[122] És a Birodalmi Gyűlés szónoki emelvényéről a szociáldemokraták elég gyakran ismételték ezt, mindaddig, míg végül e megállapítás igaz voltát a Birodalmi Gyűlésen 1888. február 6-án tartott beszédében Bismarck maga is beismerte azzal, hogy vinnyogva szűkölt a mindenható cár, háború és béke parancsura előtt.[123]

Hiszen a dolog a napnál világosabb volt. Azzal, hogy Franciaországtól elszakították két legfanatikusabban hazafias tartományát, belekergették Franciaországot bárki karjaiba, aki kilátásba helyezte visszaadásukat, és örök ellenségükké tették Franciaországot. Bismarck persze — aki ebben a vonatkozásban méltón és lelki-

ismeretesen képviseli a német filisztert — azt kívánja a franciáktól, hogy ne csak államjogilag, hanem morálisan is mondjanak le Elzász-Lotaringiáról, sőt még örüljenek is, hogy a forradalmi Franciaország területének e két része „visszakerült a régi szülőhazához", amelyről ugyan egyszerűen tudni sem akarnak. Ezt azonban a franciák sajnos éppoly kevéssé teszik meg, mint ahogy a napóleoni háborúk idején a németek morálisan szintén nem mondottak le a Rajna bal partjáról, jóllehet az akkor egy cseppet sem vágyta vissza őket. Ameddig az elzásziak és lotaringiaiak visszakívánkoznak Franciaországhoz, addig Franciaország is visszaszerzésükre fog törekedni és kell is törekednie és erre alkalmas eszközöket, tehát többek között szövetségeseket is fog keresni. És Németország ellen a természetes szövetséges Oroszország.

Ha a nyugati kontinens két legnagyobb és legerősebb nemzete kölcsönös ellenségeskedéssel semlegesíti egymást, sőt ha egy örökös viszály-alma van közöttük és állandóan egymás elleni harcra tüzeli őket, akkor ebből előnye — csak Oroszországnak van, mert annál szabadabb a keze; Oroszországnak, amelyet hódító vágyaiban Németország annál kevésbé tud fékezni, minél inkább számíthat az Franciaország feltétlen támogatására. És nem Bismarck juttatta-e Franciaországot olyan helyzetbe, hogy annak könyörögnie kell Oroszország szövetségéért, hogy örömest át kell engednie Oroszországnak Konstantinápolyt, csak ígérje vissza neki az elvesztett tartományait? S ha a békét ennek ellenére tizenhét évig megőrizték, mi másból fakad ez, mint abból, hogy a Franciaországban és Oroszországban bevezetett Landwehr-rendszernek legalább tizenhat, sőt a legújabb német tökéletesítés szerint huszonöt évre van szüksége ahhoz, hogy begyakorolt legénységi korosztályok teljes létszámban rendelkezésre álljanak? És mi-

után az annexió immár tizenhét éve uralkodó ténye Európa egész politikájának, vajon e pillanatban nem az alapvető oka-e az egész válságnak, mely a világrészt háborúval fenyegeti? Tüntessétek el ezt az egyetlen tényt, és a béke biztosítva van!

Az elzászi burzsoá, aki délnémet kiejtéssel beszéli a franciát, ez a kevert fajú piperkőc, aki franciábbul viselkedik bármely tősgyökeres franciánál, aki lenézi Goethét és Racine-ért rajong, aki közben nem tud szabadulni titkos németsége miatt érzett rossz lelkiismeretétől és éppen ezért kénytelen hetvenkedve elvetni mindent, ami német, úgyhogy Németország és Franciaország között még közvetítőnek sem alkalmas — ez az elzászi burzsoá mindenképp megvetendő fickó, akár mulhouse-i gyáros, akár párizsi újságíró. De mi tette őt azzá, ami lett, mi más, mint az utolsó háromszáz év német történelme? És még egészen röviddel ezelőttig nem volt-e majdnem minden külföldön élő német — nevezetesen a kereskedők — hamisítatlan elzászi, aki letagadta németségét, igazi önállatkínzással magára erőltette új hazája idegen nemzetiségét és közben önként legalább annyira nevetségessé tette magát, mint az elzásziak, akiket többé-kevésbé mégiscsak a körülmények kényszerítenek erre? Angliában pl. az 1815 és 1840 között bevándorolt német kereskedők úgyszólván kivétel nélkül elangolosodtak, maguk között is jóformán csakis angolul beszéltek, és a manchesteri tőzsdén pl. még ma is nem egy olyan öreg német filiszter szaladgál, aki fele vagyonát odaadná azért, hogy igazi angolnak nézzék. Csak 1848 óta következett be ebben is fordulat, meg 1870 óta, amióta még a tartalékos hadnagy is Angliába megy és Berlin is odaküldi a maga kontingensét, azóta lépett az egykori csúszás-mászás helyébe a porosz fennhéjázás, amely külföldön nem kevésbé nevetségessé tesz bennünket.

És 1871 óta talán jobban megkedveltették az elzásziakkal a Németországgal történt egyesülést? Ellenkezőleg. Diktatúrának vetették alá őket, míg a szomszédban, Franciaországban a köztársaság uralkodott. Bevezették náluk a pedánsan okvetetlenkedő porosz járási főnöki-rendszert, amelyhez képest még a hírhedt francia prefektus-rendszer — törvényileg szigorúan szabályozott — beavatkozása is csodás. Gyorsan véget vetettek a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési szabadság utolsó maradványainak, feloszlatták a makrancoskodó városi tanácsokat és német bürokratákat neveztek ki polgármesterekké. Hízelegtek viszont a „notabilitásoknak", azaz a teljességgel elfranciásodott nemeseknek és burzsoáknak, oltalmazták őket, hogy kiszipolyozhassák a — ha nem is német érzelmű, de legalább németül beszélő — parasztokat és munkásokat — az egyetlen elemet, amellyel kísérletet lehetett volna tenni a megbékélésre. És mi lett az eredmény? Az, hogy 1887 februárjában, amikor egész Németország hagyta magát megfélemlíteni és beküldte a parlamentbe a Bismarck-féle kartell-többséget,[124] akkor Elzász-Lotaringia csupa határozott franciabarátot választott és mindenkit elvetett, aki csak a leghalványabb német szimpátiákkal is volt gyanúsítható.

Ha mármost az elzásziak olyanok, amilyenek, van-e jogunk ezen feldühödni? Egyáltalán nem. Ellenszenvük az annexióval szemben történelmi tény, amelyet nem szidalmazni, hanem megmagyarázni kell. És itt fel kell tennünk magunknak a kérdést: mennyi sok és milyen óriási történelmi bűnt kellett Németországnak elkövetnie ahhoz, mígnem Elzászban lehetővé vált ez az érzület? És hogyan festhet kívülről a mi új német birodalmunk, ha tizenhét évig tartó visszanémetesítési kísérlet után az elzásziak egyhangúlag ezt kiáltják felénk: kíméljetek meg ettől! Van-e jogunk azt képzelni, hogy

két szerencsés hadjárat és tizenhét évi bismarcki diktatúra elegendő ahhoz, hogy háromszáz év szégyenletes történelmének minden hatását eltörölje?

Bismarck célhoz ért. Új porosz-német császárságának nyilvános kikiáltása megtörtént Versailles-ban, XIV. Lajos dísztermében. Franciaország védtelenül hevert a lábai előtt; a dacos Párizst, amelyhez ő maga nem mert hozzányúlni, Thiers belehajszolta a Kommün-felkelésbe, és azután leverték az ex-császári hadsereg hadifogságból hazatérő katonái. Az európai összfiliszter bámulta Bismarckot, ahogy az ötvenes években előképét, Louis-Napoléont bámulta. Németország orosz segítséggel Európa első hatalmává lett, és Németország minden hatalma Bismarck, a diktátor kezében volt. Most azon fordult meg a dolog, mit tud kezdeni ezzel a hatalommal. Eddig a burzsoázia egységterveit hajtotta végre, ha nem is a burzsoázia eszközeivel, hanem bonapartista eszközökkel, most azonban ez a téma meglehetősen ki volt merítve, most arról volt szó, hogy saját terveket csináljon, hogy megmutassa, milyen eszméket tud a saját feje produkálni. És ennek ki kellett derülnie az új birodalom belső kiépítésekor.

A német társadalom nagybirtokosokból, parasztokból, burzsoákból, kispolgárokból és munkásokból tevődik össze, s ezek megint három fő osztályba csoportosulnak.

A *nagyobb földbirtok* néhány mágnás (kivált Sziléziában) és nagyszámú középtulajdonos kezében van; ezek legsűrűbben az óporosz tartományokban az Elbától keletre lelhetők fel. Ezek a porosz junkerok uralkodnak többé-kevésbé az egész osztályon. Maguk is mezőgazdálkodók — amennyiben birtokaik művelését nagyrészt intézőkre bízzák —, emellett gyakran pálinkaégetők és répacukorgyárak birtokosai. A földbirtokuk, ahol csak lehet, majorátusként a családban marad. A fiatalabb

fiúk a hadseregbe vagy állami civilszolgálatba lépnek, úgyhogy ennek a földbirtokos kisnemességnek egy még kisebb tiszti és hivatalnoki nemesség a függvénye, amely ráadásul a polgári származású magasabb tisztekből és hivatalnokokból folyó nagymérvű nemes-gyártás útján is gyarapszik. Ennek az egész nemesi pereputtynak az alsó határán természetszerűleg nagy létszámú élősdi nemesség alakul ki, egy nemesi lumpenproletariátus, amely adósságcsinálásból, kétes játékból, tolakodásból, koldulásból és politikai kémkedésből él. E társadalom összessége alkotja a porosz junkerságot és egyike az óporosz állam fő támaszainak. De e junkerság földbirtokos magva maga is igen gyenge lábon áll. A rangjának megfelelő életmód kötelezettsége napról napra költségesebb lesz; a fiatalabb fiúk támogatása a hadnagyi és ülnöki stádiumig, a leányok kiházasítása — mindez pénzbe kerül; s mivel ezek egytől egyig olyan kötelességek, amelyeknek teljesítése érdekében minden más szempontnak a háttérbe kell szorulnia, nem csoda, hogy a jövedelmek nem elegendők, hogy váltókat írnak alá vagy éppen jelzálogkölcsönöket vesznek fel. Egyszóval az egész junkerság folyvást a szakadék szélén áll; minden szerencsétlenség, legyen az háború, rossz termés vagy kereskedelmi válság, lezuhanással fenyegeti őket; így nem csoda, hogy bő száz esztendő óta már csak mindenféle államsegély mentette meg a pusztulástól, és hogy a valóságban csakis államsegély révén tud fennmaradni. Ez a csak mesterségesen fenntartott osztály el van jegyezve a pusztulással; semmiféle államsegély nem tarthatja huzamosan életben. De vele együtt eltűnik a régi porosz állam is.

A *paraszt* politikailag kevéssé aktív elem. Ha maga is tulajdonos, mindinkább elsatnyul a parcellás paraszt kedvezőtlen termelési feltételei miatt, akit megfosztottak a régi közös Marktól vagy közlegelőtől — amely

nélkül nem lehet állatállománya. Ha bérlő, még rosszabbul áll a dolga. A kisparaszti üzem túlnyomóan természetbeni gazdálkodást előfeltételez, a pénzgazdálkodásba tönkremegy. Ezért fokozódik az eladósodás, tömegesen kisajátítják a gazdaságokat a jelzáloghitelezők, ezért a háziiparhoz folyamodnak, hogy ne űzzék el őket teljesen a rögről. Politikailag a parasztság többnyire közömbös vagy reakciós: a Rajna mentén régi poroszgyűlöletből ultramontán, más vidékeken partikularisztikus vagy protestáns-konzervatív. A vallásos érzés szolgál még ennél az osztálynál társadalmi vagy politikai érdekek kifejezése gyanánt.

A *burzsoáziával* már foglalkoztunk. 1848 óta hallatlan gazdasági fellendülésben volt. Az iparnak az 1847-es kereskedelmi válságot követő roppant kiterjesztésében — melyet megszabott az óceáni gőzhajózás ez időszakra eső megteremtése, a vasutak rendkívüli kiterjedése, a kaliforniai és ausztráliai aranykincsek — Németország növekvő részt vállalt. Éppen az a törekvése, hogy kiküszöbölje a kisállami forgalmi akadályokat és egyenrangú világpiaci helyzetet vívjon ki külföldi konkurrensei mellett, ez hozta mozgásba Bismarck forradalmát. Most, amikor a francia milliárdok elárasztották Németországot, most lázas kereseti tevékenység új időszaka nyílt meg a burzsoázia előtt, melyben először bizonyult nagy ipari nemzetnek egy nemzeti-német krachhal[125]. Akkor már gazdaságilag a népesség leghatalmasabb osztálya volt; gazdasági érdekei előtt az államnak meg kellett hajolnia; az 1848-as forradalom átvitte az államot abba a külső alkotmányos formába, amelyben a burzsoázia politikailag is uralkodhatott és kialakíthatta uralmát. Ennek ellenére a valóságos politikai uralomtól még igen messze volt. A konfliktusban nem aratott győzelmet Bismarckkal szemben; a konfliktusnak Németország felülről való forradalmasítása útján történt ki-

küszöbölése továbbmenőleg megtanította arra, hogy a végrehajtó hatalom egyelőre legfeljebb csak igen közvetett módon függ tőle, hogy miniszteréket sem letenni, sem benyomni, sem a hadsereg felett rendelkezni nem tud. Amellett gyáva és ernyedt volt, szemben egy erélyes végrehajtó hatalommal, de a junkerok is azok voltak, és a burzsoáziának több mentsége volt erre, mint a junkeroknak, mert közvetlen gazdasági ellentétben állt a forradalmi ipari munkásosztállyal. Biztos volt azonban, hogy a burzsoáziának gazdaságilag fokozatosan meg kell semmisítenie a junkerságot, és hogy minden birtokos osztály közül ő az egyetlen, amelynek még van jövője.

A kispolgárság először a középkori kézművesség maradványaiból állt — ezek a sokáig elmaradott Németországban nagyobb tömegben voltak jelen, mint Nyugat-Európa egyéb részeiben —, másodszor lecsúszott burzsoákból, harmadszor a vagyontalan népesség kiskereskedővé felvergődött elemeiből. A nagyipar kiterjedésével az egész kispolgárság létezése elvesztette a stabilitás utolsó maradványát; szabállyá vált a keresetváltoztatás és az időszakos csőd. Ez a régebben annyira stabil osztály, amely a német nyárspolgárság derékhada volt, korábbi elégedettségéből, szelídségéből, szolgalelkűségéből, istenességéből, tisztességéből lecsúszott a sivár kuszaságba, az isten rendelte sora ellen zúgolódó elégedetlenségbe. A kézművesség megmaradtjai a céhkiváltságok visszaállítását követelték, a többiek egy része szelíd demokrata-haladó[126] lett, másik része meg éppenséggel közvetlenül csatlakozott a munkásmozgalomhoz.

Végül a munkások. A falusi munkások közül legalábbis a keletiek még mindig félig jobbágyságban éltek és nem voltak beszámíthatók. Ezzel szemben a városi munkások között rohamos haladást tett a szociálde-

mokrácia és abban a mértékben növekedett, amelyben a nagyipar proletarizálta a néptömegeket és ezzel a végletekig kiélezte az osztályellentétet tőkések és munkások között. Bár egyelőre a szociáldemokrata munkások is két egymás ellen küzdő pártra szakadtak,[127] Marx „Tőké"-jének megjelenése óta a kettő között úgyszólván eltűnt az elvi ellentét. A szigorú szertartású lassalleanizmus az „állami segítséggel létesítendő termelőszövetkezetek" kizárólagos követelésével lassanként elszenderült és egyre alkalmatlanabbnak bizonyult arra, hogy egy bonapartista-államszocialista munkáspárt magvát alkossa. Amit egyes vezetők ebben a vonatkozásban elrontottak, azt a tömegek egészséges érzéke megint rendbe hozta. A két szociáldemokrata irányzat egyesülését, amelyet jóformán már csak személyi kérdések hátráltattak, a közeljövőre biztosra lehetett venni. De a mozgalom már a szakadás idején és a szakadás ellenére is elég hatalmas volt ahhoz, hogy megrémítse az ipari burzsoáziát és megbénítsa a tőle még független kormány elleni harcát; mint ahogy egyáltalában a német burzsoázia 1848 óta nem szabadult meg többé a vörös kísértettől.

Ez az osztálytagozódás volt az alapja a párttagozódásnak a parlamentben és a tartománygyűlésekben. A nagybirtok és a parasztságnak egy része alkotta a konzervatívok[128] tömegét, az ipari burzsoázia szolgáltatta a polgári liberalizmus jobbszárnyát: a nemzeti liberálisokat[129], míg a balszárnyat — a meggyengült demokrata vagy ún. haladópártot — a kispolgárok állították ki, akiket a burzsoáziának, valamint a munkásoknak egy része támogatott. Végül a munkásságnak megvolt a maga önálló pártja, melyhez kispolgárok is tartoztak, a szociáldemokráciában.

Egy Bismarck helyzetében levő és Bismarck múltjával rendelkező embernek, ha van valamelyes bepillan-

tása a tényállásba, be kellett vallania magának, hogy a junkerok, úgy, ahogy voltak, nem alkottak életképes osztályt, hogy minden birtokos osztály közül csak a burzsoáziának lehetett igénye a jövőre, és hogy ezért (eltekintve a munkásosztálytól, melynek történelmi küldetését hogy felismerje, azt elvégre nem várjuk el tőle) új birodalmának fennmaradása annál biztosabbnak ígérkezett, minél inkább előkészítette annak fokozatos átmenetét egy modern burzsoá államba. Ne várjunk el tőle olyasmit, ami az adott körülmények között lehetetlen volt számára. Az azonnali áttérés a parlamentáris kormányzatra, melyben a döntő hatalom (az angol Alsóház példájára) a Birodalmi Gyűlésé, nem volt lehetséges, sőt pillanatnyilag tanácsos sem; Bismarck parlamentáris formák közötti diktatúrája a sajátmaga számára egyelőre még szükségesnek tűnhetett fel; egyáltalán nem vesszük zokon tőle, hogy egyelőre fenntartotta, csupán azt kérdezzük, mire volt felhasználandó ez a diktatúra. És itt aligha fér hozzá kétség, hogy az angol alkotmánynak megfelelő állapot előkészítése volt az egyetlen út, mely azzal kecsegtetett, hogy az új birodalomnak szilárd alapzatot és nyugodt belső fejlődést biztosít. Ha junkerjai nagyobbik, amúgy is menthetetlen részét átengedik a küszöbönálló enyészetnek, még mindig lehetségesnek látszott, hogy a maradékból és új elemekből olyan független nagybirtokos osztály épüljön ki, amely maga is csak ékítmény a burzsoázia oromzatán; olyan osztály, amelynek a burzsoázia, hatalma teljes élvezetében is, kénytelen az állami képviseletet és ezzel a legzsírosabb posztokat és igen nagy befolyást átengedni. Ha a burzsoáziának megadják azokat a politikai engedményeket, amelyeket tartósan úgysem tagadhatnak meg tőle (a birtokos osztályok álláspontjáról legalábbis így kellett ezt megítélni), ha fokozatosan, akár csak kicsiny és ritka adagokban megadják neki ezeket az en-

gedményeket, akkor legalább arra a pályára terelik az új birodalmat, amelyen haladva utolérheti Nyugat-Európa többi, politikailag messze előtte járó államait és végre lerázza magáról a feudalizmus utolsó maradványait éppúgy, mint a bürokrácián még erősen uralkodó filiszter-hagyományt, s mindenekelőtt képessé teszik arra, hogy megálljon a saját lábán azon a napon, amikor korántsem ifjú alapítói búcsút mondanak az árnyékvilágnak.

Amellett ez nem is volt olyan nehéz. Sem a junkeroknak, sem a burzsoáknak nem volt még csak átlagos energiájuk sem. A junkerok ezt hatvan év óta bebizonyították, hiszen az állam e Don Quijoték oppozíciójával szemben állandóan keresztülvitte a saját javukat. A burzsoázia, amelyet hosszú előtörténete ugyancsak képlékennyé tett, csontjaiban még erősen érezte a konfliktus emlékét; azóta Bismarck sikerei még inkább megtörték ellenálló erejét, a többit pedig elvégezte a veszélyesen növekvő munkásmozgalomtól érzett félelem. Ilyen körülmények között annak a férfinak, aki a burzsoázia nemzeti óhajait megvalósította, nem eshetett nehezére, hogy a burzsoázia egészében véve már nagyon is szerény politikai óhajainak megvalósításában bármiféle neki tetsző ütemet betartson. Csak tisztán kellett látnia a célt.

A birtokos osztályok álláspontjáról ez volt az egyetlen racionális dolog. A munkásosztály álláspontjáról persze kiderül, hogy tartós burzsoá-uralom létrehozásával már elkéstek. A nagyipar, és vele a burzsoázia és a proletariátus, olyan időpontban alakult ki Németországban, amikor a burzsoáziával majdnem egyidejűleg a proletariátus önállóan megjelenhetett a politikai színpadon, amikor tehát a két osztály harca már megkezdődött, mielőtt a burzsoázia meghódította volna a kizárólagos vagy túlnyomó politikai hatalmat. De akkor is, ha egy

nyugodt és szilárdan megalapozott burzsoá-uralom létrehozásához már késő van Németországban, az 1870-es esztendőben még mindig az volt a legjobb politika, egyáltalában a birtokos osztályok érdekében, ha erre a burzsoá-uralomra törekednek. Mert csakis ezáltal lehetett kiküszöbölni a rothadó feudalizmus idejének tömeges maradványait, amelyek a törvényhozásban és az igazgatásban tovább-burjánoztak; csakis így lehetett a nagy francia forradalom minden eredményét fokozatosan meghonosítani Németországban, egyszóval lenyesni Németország óriásira nőtt ósdi copfját és az országot tudatosan és végérvényesen ráterelni a modern fejlődés pályájára, politikai állapotait ipari állapotaihoz idomítani. S ha azután végül bekövetkezik az elkerülhetetlen harc a burzsoázia és a proletariátus között, akkor az legalább normális körülmények között zajlik le, úgyhogy mindenki láthatja, miről van szó, és nem olyan zűrzavarban, tisztázatlanságban, érdekkereszteződésben és tanácstalanságban, amilyet 1848-ban láttunk Németországban. A különbség csak az, hogy a tanácstalanság ezúttal kizárólag a birtokosok oldalán lesz; a munkásosztály tudja, mit akar.

Ahogy 1871-ben álltak a dolgok Németországban, olyan ember, mint Bismarck, valóban arra volt utalva, hogy a különböző osztályok között lavírozó politikát folytasson. Ennyiben nincs is mit a szemére vetni. Csak az a kérdés, milyen célra irányult ez a politika. Ha — egyre megy, hogy milyen ütemben, de tudatosan és határozottan — végül is a burzsoáuralomra törekedett, akkor összhangban volt a történelmi fejlődéssel, már amennyire ez a birtokos osztályok álláspontjáról egyáltalában lehetséges volt. Ha az óporosz állam fenntartására, Németország fokozatos elporoszosítására törekedett, akkor reakciós volt és végső soron bukásra volt ítélve. Ha Bismarck uralmának puszta fenntartására

törekedett, akkor bonapartista volt, és úgy kellett végződnie, mint minden bonapartizmusnak.

A következő feladat volt a birodalmi alkotmány. Anyagként rendelkezésére állt egyrészt az északnémet szövetségi alkotmány, másrészt a délnémet államokkal kötött szerződések[130]. Azok a tényezők, amelyek segítségével Bismarcknak életre kellett hívnia a birodalmi alkotmányt, egyrészt a Szövetségi Tanácsban[131] képviselt dinasztiák, másrészt a Birodalmi Gyűlésben képviselt nép voltak. A dinasztiák igényeinek az északnémet alkotmány és a szerződések határt szabtak. A nép viszont igényt tartott arra, hogy jelentősen megnövekedett részt kapjon a politikai hatalomban. Az idegen beavatkozástól való függetlenséget és az egyesülést — amennyire erről szó lehetett — ő vívta ki a csatatéren; ő is volt elsősorban hivatott dönteni, mire kell használni ezt a függetlenséget, hogyan hajtsák végre és értékesítsék részleteiben ezt az egyesülést. És még ha a nép elismerte is az északnémet alkotmányban és a szerződésekben foglalt jogtalajt, ez korántsem volt akadálya annak, hogy az új alkotmányban nagyobb hatalmi részesedést kapjon, mint az addigiban. A Birodalmi Gyűlés volt az egyetlen testület, amely a valóságban az új „egységet" képviselte. Minél többet nyomott a latban a Birodalmi Gyűlés szava, minél szabadabb volt a birodalmi alkotmány az országos alkotmányokkal szemben, annál szilárdabban kellett az új birodalomnak összeilleszkednie, annál jobban olvadt bele a bajor, a szász, a porosz a németbe.

Ezt mindenkinek át kellett látnia, aki messzebb látott az orránál. Ám Bismarcknak korántsem ez volt a véleménye. Ellenkezőleg, a háború után eluralkodó hazafiúi mámort éppen arra használta, hogy rábírja a Birodalmi Gyűlés többségét, mondjon le a nép jogainak nemcsak bármiféle kiterjesztéséről, hanem világos meg-

állapításáról is, és szorítkozzék arra, hogy az északnémet alkotmányban és a szerződésekben foglalt jogtalajt egyszerűen átvegye a birodalmi alkotmányba. A kis pártok minden kísérletét, hogy a nép szabadságjogait kifejezésre juttassák benne, elvetették, még a katolikus centrumnak azt a javaslatát is, hogy iktassák be a porosz alkotmánynak azon cikkelyeit, melyek a sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságnak valamint az egyház önállóságának biztosítékát tartalmazzák. A porosz alkotmány, kétszeresen és háromszorosan megnyirbálva, úgy, ahogy volt, még mindig liberálisabb maradt tehát, mint a birodalmi alkotmány. Az adókat nem évenként, hanem egyszer s mindenkorra „törvény útján" hagyták jóvá, úgyhogy a Birodalmi Gyűlés részéről kizárt dolog az adómegtagadás. Ezzel alkalmazták Németországra a Németországon kívüli alkotmányos világ számára felfoghatatlan porosz doktrínát, azt a doktrínát, amely szerint a népképviseletnek csak arra van joga, hogy a kiadásokat papíron megtagadja, a kormány viszont csengő ércpénzben zsebre vágja a bevételeket. Amíg azonban a Birodalmi Gyűlést ekként megfosztják leghathatósabb hatalmi eszközeitől és az 1849-es és 1850-es revíziók, a manteuffelizmus, a konfliktus és Sadowa következtében megtört porosz kamara megalázott helyzetébe szorítják, a Szövetségi Tanács lényegében birtokában van mindazon teljhatalmaknak, amelyekkel a régi Szövetségi Gyűlés névlegesen rendelkezett, és valóban élvezi is őket, mert megszabadult azoktól a béklyóktól, amelyek a Szövetségi Gyűlést megbénították. A Szövetségi Tanácsnak nemcsak a törvényhozásban van döntő szava a Birodalmi Gyűlés mellett, hanem egyúttal legfelsőbb igazgatási fórum is, amennyiben ő bocsátja ki a birodalmi törvények végrehajtási határozmányait, ezenkívül pedig határoz azon „hiányosságok ügyében, amelyek a birodalmi törvények végrehajtása során...

kitűnnek", vagyis olyan hiányosságok ügyében, amelyeket más civilizált országban csak új törvény orvosolhat (7. cikk. 3. bek., amely nagyon is hasonlatos egy jogi konfliktus-csapdához).

Eszerint Bismarck a főtámaszát nem a Birodalmi Gyűlésben kereste, amely a nemzeti egységet, hanem a szövetségi tanácsban, amely a partikularisztikus széttagoltságot képviselte. Neki — aki a nemzeti gondolat képviselőjének szerepében tetszelgett —, neki nem volt bátorsága ahhoz, hogy valóban a nemzetnek vagy a nemzet képviselőinek az élére álljon; azt akarta, hogy a demokrácia őt szolgálja, nem pedig ő a demokráciát; a nép helyett inkább a kulisszák mögötti görbe rejtekutakban bízott, abban, hogy képes diplomatikus eszközökkel, kalapáccsal és korbáccsal a Szövetségi Tanácsban többséget verbuválni, még ha makrancosat is. A felfogás kicsinyessége, az álláspont alantassága, amely itt megnyilatkozik, teljesen megfelel emberünk jellemének, olyannak mutatja, amilyennek eddig megismertük. Mégis elcsodálkozhatunk azon, hogy nagy sikerei legalább egy pillanatra nem emelték őt önmaga fölé.

A dolog azonban azon fordult meg, hogy az egész birodalmi alkotmány egyetlen szilárd tengelyt kapjon, tudniillik a birodalmi kancellárt. A Szövetségi Tanácsnak olyan pozíciót kellett kapnia, amely más felelős végrehajtó hatalmat, mint a birodalmi kancellárét, lehetetlenné teszi és ezzel kizárja, hogy felelős birodalmi miniszterek lehessenek. Ténylegesen minden kísérlet, mely a birodalom igazgatását felelős kormány kinevezésével akarta rendezni, leküzdhetetlen ellenállásba ütközött mint a Szövetségi Tanács jogaiba való beavatkozás. Az alkotmány — ezt hamarosan felfedezték — Bismarck „testére volt szabva". További lépést jelentett azon az úton, amely elvezet Bismarck személyi egyeduralmához a Birodalmi Gyűlésben a pártok közötti, a Szövetségi

Tanácsban a partikuláris államok közötti egyensúlyozás révén — további lépést a bonapartizmus útján.

Egyébiránt nem mondhatjuk, hogy az új birodalmi alkotmány — eltekintve a Bajorországnak és Württembergnek tett egynémely engedménytől — kifejezetten visszalépést jelent. De ez aztán a legjobb, amit elmondhatunk róla. A burzsoázia gazdasági szükségleteit lényegében kielégítették, politikai igényei pedig — amennyiben még támasztott ilyen igényeket — ugyanabba a sorompóba ütköztek, mint a konfliktus idején.

Amennyiben még támasztott politikai igényeket. Mert az tagadhatatlan, hogy ezek az igények a nemzeti liberálisok kezén igen szerény mértékűre törpültek és napról napra még jobban összezsugorodtak. Az urak egyáltalában nem kívánták Bismarcktól, hogy könnyítené meg számukra a vele való együttműködést, sőt inkább igyekeztek, hogy kedvére tegyenek, ahol csak lehetett, és néha ott is, ahol nem lehetett vagy nem kellett volna. Azt, hogy Bismarck megvetette őket, senki sem veheti rossz néven tőle — de vajon az ő junkerjai csak egy hajszállal is jobbak és férfiasabbak voltak-e?

A következő területet, amelyen a birodalmi egységet meg kellett teremteni, a pénzügyet az 1873—75-ös érme- és banktörvényekkel rendezték. Az aranyvaluta bevezetése jelentős haladás volt; bár csak habozva és ingadozva vezették be, és még ma sem áll egészen szilárd lábon. Az elfogadott pénzrendszer — egységként a márka néven bevezetett harmadtallér decimális osztással — megfelelt annak, amelyet a harmincas évek végén Soetbeer javasolt; a tényleges egységérme a húszmárkás arany volt. Egy szinte észrevehetetlen értékváltoztatással teljesen egyenértékűvé lehetett volna tenni vagy az angol sovereignnal, vagy az arany huszonötfrankossal, vagy az amerikai arany ötdollárossal, és ezáltal kapcsolódni a világpiac három nagy érmerend-

szerének egyikéhez. Jobbnak látták, hogy különálló érmerendszert hozzanak létre és ezzel szükségtelenül megnehezítsék a forgalmat és az árfolyamszámítást. A birodalmi bankjegyekre és a bankokra vonatkozó törvények korlátozták a kisállamok és kisállami bankok papír-szédelgését és az időközben bekövetkezett krachra való tekintettel bizonyos félénkséget tanúsítottak, amint az illett is az e területen még tapasztalatlan Németországhoz. A burzsoázia gazdasági érdekeit egészben véve itt is megfelelően szem előtt tartották.

Végül jött még az egységes igazságszolgáltatási törvényekben való megállapodás. Legyűrték a középállamok ellenállását azzal szemben, hogy a birodalmi törvények hatályát az anyagi polgári jogra is kiterjesszék; a polgári törvénykönyv azonban még keletkezőben van, míg a büntetőtörvényt, a büntető és a polgári perrendtartást, a kereskedelmi jogot, a csődeljárást és a bírósági szervezetet már egységesen szabályozták. A kisállamok tarkabarka alaki és anyagi jognormáinak kiküszöbölése már önmagában véve is sürgető szükséglete volt a haladó polgári fejlődésnek, és éppen ezek kiküszöbölésében áll a fő érdeme az új törvényeknek — sokkal kevésbé a tartalmukban.

Az angol jogász olyan jogtörténet talaján áll, amely jó adag ógermán szabadságot mentett át a középkoron, amely nem ismer rendőrállamot, mivel azt a XVII. század két forradalmában csírájában elfojtották, s amely a polgári szabadság kétévszázados állandó fejlődésében tetőzik. A francia jogász a nagy forradalom talaján áll, amely a feudalizmus és az abszolutista rendőri önkény teljes megsemmisítése után klasszikus, Napóleon által proklamált törvénykönyvében lefordította a jognormák jogászi nyelvére az újonnan létrehozott modern társadalom gazdasági életfeltételeit. Ezzel szemben mi a történelmi talapzata a mi német jogászainknak? Semmi

más, mint a középkori maradványok évszázadok óta tartó passzív, többnyire kívülről jövő csapásoktól előbbrelökdösött, mai napig sem bevégzett bomlási folyamata; egy gazdaságilag elmaradott társadalom, amelyben a feudális junker és a céhmester szelleme kísért és új porhüvelyt keres; olyan jogállapot, amelyet a rendőri önkény — habár a fejedelmi kabinet-jogszolgáltatás 1848-ban eltűnt — még naponta megtépáz. A rossz iskolák e legrosszabbikából kerültek ki ők, az új birodalmi törvénykönyvek szülői, és a végzett munka is ennek megfelelő. A tisztán jogi oldalról nem beszélve, a politikai szabadság ezekben a törvényekben igencsak rosszul jár. Az ülnökbíróságok[132] eszközt adnak a burzsoázia és a kispolgárság kezébe, hogy közreműködhessék a munkásosztály fékentartásában, viszont az állam a lehetőséghez képest azért fedezi magát egy újólagos polgári ellenzék veszélye ellen azzal, hogy korlátozza az esküdtbíróságokat. A büntetőtörvénykönyv politikai paragrafusai gyakorta annyira határozatlanok és tágíthatók, mintha csak a mostani birodalmi törvényszékre, azt pedig rájuk szabták volna. Hogy az új törvénykönyvek haladást jelentenek a porosz Landrechthez[133] képest, az magától értetődik — e törvénykönyvhöz fogható szörnyűséget manapság maga Stoecker sem tud már összehozni, ha körülmetélteti is magát. De a tartományok, ahol eddig a francia jog volt érvényben, most nagyon is megérzik az elmosódott másolat és a klasszikus eredeti közti különbséget. Az államhatalom erősítését a polgári szabadság rovására, ezt az első pozitív hátralépést a nemzeti liberálisok tették lehetővé azzal, hogy elpártoltak programjuktól.

Meg kell említeni még a birodalmi sajtótörvényt. A büntetőtörvénykönyv az itt szóba jövő anyagi jogot már lényegileg szabályozta; az egyenlő alaki határozmányok kialakítása az egész birodalom számára, vala-

mint a hellyel-közzel még meglevő óvadékok és illetékek eltörlése alkotta tehát e törvény fő tartalmát és egyúttal az egyetlen általa előidézett haladást.

S hogy Poroszország újfent mintaállamnak bizonyuljon, bevezették ott az úgynevezett önigazgatást. Arról volt szó, hogy a feudalizmus legmegbotránkoztatóbb maradványait kiküszöböljék, de valójában lehetőleg mégis minden a régiben maradjon. Erre szolgált a körzeti rendtartás. A junker urak földesúri rendőrhatalma anakronizmussá lett. Nevében — mint feudális kiváltságot — megszüntették és valójában visszaállították, amennyiben önálló uradalmi körzeteket létesítettek, melyekben vagy maga a földbirtokos az uradalmi elöljáró, egy vidéki községi elöljáró jogkörével, vagy pedig ő nevezi ki ezt az elöljárót, és amennyiben ráadásul a hivatali kerület egész rendőrhatalmát és rendőrbíráskodását olyan hivatali elöljáróra ruházták, aki vidéken természetesen majdnem kivétel nélkül nagy földbirtokos volt és ilymódon a falusi községeket is sújtó keze alá kapta. Az egyesek hűbéri előjogát elvették, de az ezzel járó teljhatalmat megadták az egész osztálynak. Hasonló szemfényvesztési folyamattal alakultak át az angol nagybirtokosok békebírákká és a vidéki közigazgatás, a rendőrség és alsóbíráskodás uraivá, új, modernizált cím alatt biztosítva így maguknak valamennyi lényeges, de a régi feudális formában immár tarthatatlan hatalmi poszt további élvezetét. Ez azonban az egyetlen hasonlatosság az angol és a német „önigazgatás" között. Szeretném látni azt az angol minisztert, aki a parlamentben javaslatot merne tenni a választott községi tisztviselők felsőbb jóváhagyatására és renitens választások esetén az államilag oktrojált helyettesekkel való pótlására, porosz járási tanácsok, kerületi kormányzatok és főprezidensek hatáskörével bíró államhivatalnokok beiktatására, az állami igazgatásnak a körzeti rendtartásban

megengedett beavatkozására a községek, hivatalok és körzetek belső ügyeibe, vagy éppenséggel a jogi útnak olyan — az angol nyelvű és angol jogú országokban hallatlan — elvágására, aminőt a körzeti rendtartás majd minden oldalán találunk. S míg mind a körzeti gyűlések, mind a tartományi gyűlések ófeudális módra még mindig a három rend: a nagybirtokosok, a városok és a falusi községek képviselőiből tevődnek össze, addig Angliában még egy szélsőkonzervatív kormány is olyan billt* terjeszt be, amely az egész grófsági igazgatást olyan hatóságokra ruházza át, melyeket majdhogynem általános szavazati jog alapján választottak.[134]

A hat keleti tartományra vonatkozó körzeti rendtartás beterjesztése (1871) volt az első jele annak, hogy Bismarck nem gondol arra, hogy Poroszországot felolvassza Németországban, hanem ellenkezőleg, még jobban meg akarja erősíteni a óporoszság erős várát, épp ezt a hat keleti tartományt. A junkerok változott elnevezéssel megtartották az összes lényeges hatalmi pozíciókat, Németország helótái, e vidékek falusi munkásai — cselédek meg napszámosok — megmaradtak eddigi tényleges jobbágysorukban, csupán két közfunkciót tölthettek be: katonáskodhattak és a birodalmi gyűlési választásokon a junkerok szavazóbarma lehettek. Bismarck leírhatatlanul nagy szolgálatot tett ezzel a forradalmi szocialista pártnak, melyért minden köszönetet megérdemel.

De mit szóljunk a junker urak ostobaságához, akik az egyedül az ő érdekükben, az ő feudális előjogaiknak — bár némileg modernizált néven történő — további fenntartása érdekében kidolgozott körzeti rendtartás ellen kézzel-lábbal kapálództak, akár az elkényeztetett gyerekek? A porosz Felsőház, vagy jobban mondva

* — törvényjavaslatot. — *Szerk.*

Junkerház egy teljes évi huzavona után először elvetette az előterjesztést és csak akkor fogadta el, mikor egy 24 főnyi újabb „főúrból" álló eresztés működésbe lépett. A porosz junkerok ezzel ismét kicsinyes, betokosodott, menthetetlen reakciósoknak bizonyultak, akik képtelenek arra, hogy egy önálló nagy párt magvát képezzék, mely történelmi hivatással bír a nemzet életében, mint az angol nagybirtokosság ezt a valóságban megteszi. Hogy tökéletesen híjával vannak az értelemnek, azt ezzel megmutatták; Bismarcknak már csak azt kellett a világon mindenki előtt feltárnia, hogy a jellemnek ugyanilyen tökéletesen híjával vannak, s egy kis szakavatott nyomás átváltoztatta őket Bismarck-párttá sans phrase*.

Erre kellett a kultúrharc.

A porosz-német császári terv végrehajtásának szükségképpeni ellenhatása a korábbi külön fejlődésre támaszkodó összes poroszellenes elemek egy párttá egyesülése volt. Ezek a tarka elemek az ultramontanizmusban leltek közös lobogóra. Egyrészt az egészséges emberi értelem lázadása, számos ortodox katolikus esetében is, a pápai csalhatatlanság új dogmája ellen, másrészt az egyházi állam megsemmisítése és a pápa úgynevezett római fogsága[135] szorosabb összefogásra késztette a katolicizmus összes harcias erőit. Így már a háború alatt — 1870 őszén — megalakult a porosz tartományi gyűlésben a centrum sajátosan katolikus pártja; az első német Birodalmi Gyűlésbe 1871-ben csak 57 fővel került be, de minden újabb választáson erősödött, míg 100 fölé nem került. A párt igen különféle elemekből tevődött össze. Poroszországi fő erőssége a Rajna-vidéki kisparasztságban volt, akik még mindig „muszáj-poroszoknak" tekintették magukat, továbbá a vesztfáliai Mün-

* — sallang nélkül; minden további nélkül. — *Szerk.*

ster és Paderborn püspökségek, valamint katolikus nagybirtokosságában és parasztságában és a katolikus sziléziaiakban. A második nagy kontingens a délnémet katolikusokból került ki, főként a bajorokból. A centrum hatalma azonban sokkal kevésbé a katolikus vallásban, mint inkább abban rejlett, hogy a néptömegeknek a most a Németország feletti uralmat igénylő sajátos poroszság iránt érzett ellenszenvét képviselte. Ez az ellenszenv a katolikus vidékeken különösen élénk volt; egyszersmind rokonszenvet tápláltak a most Németországból kiűzött Ausztria iránt. E két népszerű áramlattal összhangban a centrum határozottan partikularista és föderalista volt.

A centrumnak ezt a lényegileg poroszellenes jellegét a Birodalmi Gyűlés többi kis frakciója, mely lokális — nem pedig, mint a szociáldemokraták, nemzeti és általános — okokból volt poroszellenes, azonnal felismerte. Nemcsak a katolikus lengyelek és elzásziak, hanem még a protestáns welfek[136] is szövetségesekként szorosan a centrumhoz csatlakoztak. És noha a polgári liberális frakciók sohasem kerültek tisztába az ún. ultramontánok valódi jellegével, mégis helyes sejtelmet árultak el az igazi tényállást illetően, amikor a centrumot „hazátlannak" és „birodalomellenesnek" titulálták [...]*

* A kézirat itt megszakad. — *Szerk.*

MELLÉKLETEK

[VÁZLAT AZ ELSŐ HÁROM FEJEZETHEZ]

Erőszak
1. a Dühring-féle, a régi vulgáris szemlélet.
2. Az erőszakot, még ha for arguments sake* elismerjük is, *gazdasági célok* elérésére alkalmazzák, tehát *eszköz*. Rabszolgaság.
Tehát a gazdaság mégis végső alap.

És ha közelebbről megnézzük, azon fordul meg a dolog, *mire* alkalmazzák az erőszakot, *mit* és *hogyan* rabolnak, és itt azt találjuk, hogy a *mit* magyarázza a *hogyan*-t és így a különböző politikai formák a társadalmiakból magyarázódnak.
3. Erőszaktulaj[don]**
3. Rabszolgaság***

Az erőszaktulajdon előtt magánmunka és termelésének eszköze [...]° elegendő mindennek a magyarázatára.

* — az érvelés kedvéért. — *Szerk.*
** *A kéziratban áthúzva.* — *Szerk.*
*** *A kéziratban áthúzva* — *Szerk.*
° *Olvashatatlan szó.* — *Szerk.*

[A NEGYEDIK FEJEZET TAGOLÁSA]

1. 1848 a nemzeti államok követelménye. Itália, Németország, Lengyelország, Magyarország.
2. Bonaparte felvilágosult hódító politikája: nemzet kompenzáció ellenében. Itália.
3. Ezzel szemben hadsereg-újjászervezés. Konfliktus. Bismarck. Politika nem eredeti.
4. Németországi helyzet. Egység: 1. forradalom útján.
2. Ausztria útján, 3. Poroszország útján (Vámegylet).
5. Háború 1864 és 1866. Forradalmi eszközök.
6. Bismarck legjobb korszaka — 1870-ig.
7. Francia háború.* Császárság. Elzász-Lotaringia annektálása. — Oroszország döntőbíró.
8. Bismarck a végén — reakciós lesz, meghülyül. Kultúrharc (polgári házasság). Védővám és agrárszövetség a burzsoáziával. Gyarmati szédelgés. Bismarck megsértése.[137] — Szocialista-törvény.[138] — Koalíciós elnyomás. Szociális reform. — Militarizmus Elzász annektálása miatt. — A junker lép előtérbe, más eszmék hiányában.

* 1. Hadvezetés. Sarc, szabadcsapatosok, ingaórák, botozás. A junker-bosszú keménysége felülről lefelé. — 2. A császárság bukása. — 3. Le a kalappal Párizs előtt! — 4. Milliárdok és Elzász-Lotaringia. — *Engels jegyzete.*

[A NEGYEDIK FEJEZET BEFEJEZŐ RÉSZÉNEK TAGOLÁSA]

I. 3 osztály: két tetves, ebből egy lezüllőben, a másik emelkedőben, és munkások, akik csak polgári fair playt* akarnak. Lavírozás tehát csak a két utóbbi között lenne helyes — de nem! Politika: Az államhatalmat egyáltalában erősíteni és *nevezetesen* pénzügyileg függetlenné tenni (vasútállamosítás, monopóliumok) rendőrállam és landrechti igazságszolgáltatási elvek.

„Liberális" és „nemzeti", 1848 kettős természete, keresztülmegy 1870—88-ban Németországban is.

Bismarcknak a Birodalmi Gyűlésre és a népre kellett volna támaszkodnia, ehhez pedig teljes sajtó-, szólás-, egyesülési és gyülekezési szabadságra volt szükség, már csak tájékozódás céljából is.

II. 1. Kiépítés

a) Gazdaságilag — fő dolog már a rossz érmetörvény.

b) Politikailag — a rendőrállam visszaállítása és polgárellenes igazságszolgáltatási törvények (1876), a franciák rossz másolata. — Landrechti határozatlanság. A betetőzés a birodalmi törvényszék 1879.

* — becsületes játékot. — *Szerk.*

2. Eszmehiány; bizonyítja a játszadozás és Bismarck megsértése.

a) Kultúrharc. A katolikus pap nem zsandár és rendőr. A burzsoázia ujjongása. — Reménytelenség. — Canossa-járás.[139] Egyetlen racionális eredmény: a polgári házasság!

Bismarck-párt sans phrase.

3. Szédelgés és krach. Az ő részessége. A konzervatív junkerok tetvessége, akik éppoly becstelenek, mint a burzsoák.

4. [Bismarck] teljes átpártolása a junkerhoz.

a) Védővám stb. A burzsoák és a junkerok koalíciója, oroszlánrész utóbbiaké.

b) Dohánymonopólium-kísérletek 1882-ben elvetve.

c) Gyarmati szédelgés.

5. Szociálpolitika à la Bonaparte

a) Szocialista-törvény és a munkásegyletek és -pénztárak eltiprása.

b) Szociális reform-szar.

III. 6. Külpolitika. Háborús veszély, az annexiók hatása. A hadsereg megnövelése. Szeptennátusok.[140] Mikoron az idő beteljesedett, az 1870 előtti korosztályok visszahívása, a fölényt még egypár évig megőrzendő.

IV. Eredmény:

a) Oly belső helyzet, amely a néhány ember halálával összeomlik: nincs császárság császár nélkül! A proletariátust a forradalom felé sodorják, a szocialista-tör-

vény megszüntetésekor a szociáldemokrácia olyan kiterjeszkedése, mint még soha — a káosz.

Béke, amely rosszabb a háborúnál, ez az eredménye az egésznek — a legjobb esetben; vagy pedig világháború.

[JEGYZETEK A NEGYEDIK FEJEZETHEZ]

A porosz burzsoáknak nincsen politikai becsvágyuk, a junker-bürokratikus uralom egészen kedvükre való és még a munkások elnyomására is sokkal alkalmasabb, mint ők maguk (régi rendőri eszköz).

23—24. old. * Az ellentmondás már a porosz kamarában: liberális vagy nemzeti? A Nemzeti Egyletben úgyszintén, de az ellentét immár oly módon, hogy a kamara *liberális*, a Nemzeti Egylet *nemzeti* volt par excellence** (hangsúlyozni a burzsoák nemzeti céljai *liberális* keresztülvitelének lehetetlenségét).

Schleswig-Holsteinből új kisállamot akartak csinálni ugyanazok a burzsoák, akik szitkozódtak a kisállamosdira.

A német birodalom a nemzeti egység ürügyén csupa idegent annektált. Dánokat, lengyeleket, franciákat. — Az 5. cikkely és eltörlése.[141]

---

* *V. ö. 66—68. old. — Szerk.*

** — sajátképpen; kiváltképpen. — *Szerk.*

1815—48. Ausztria intézte Oroszországnak a *bel-*, Poroszország a *kül*politikáját Németországban.

Franciaországnak is megvan az Elzásza: Jersey, amely soha nem akar franciává lenni.

Elzásziak Franciaországban — a rest[auráció] királyi gárdája. — Az 1830—48-as községi gárda — a császárság alatt kiszorították a korzikaiak, többé-kevésbé.

A GYALOGSÁG TAKTIKÁJA AZ ANYAGI OKOKBÓL LEVEZETVE 1700—1870

A XIV. században lettek ismertté a lőpor és a tűzfegyverek Nyugat- és Közép-Európában, és minden iskolásgyerek tudja, hogy ezek a tisztán technikai előrehaladások az egész hadviselést forradalmasították. De ez a forradalom igen lassan ment végbe. Az első tűzfegyverek igen nyersek voltak, jelesül a kézipuskák. És noha már korán feltaláltak egy sereg egyes tökéletesítést — a vont csövet, a hátultöltést, a kerékzávárt stb., mégis háromszáz évnél tovább tartott, míg a XVII. század végén olyan fegyvert hoztak létre, mely alkalmas volt az egész gyalogság felfegyverzésére.

A XVI. és XVII. század gyalogsága részben dzsidásokból, részben puskás lövészekből állott. Kezdetben a dzsidások rendeltetése a szálfegyverrel való döntés volt, míg a lövészek tüze a védelmet látta el. A dzsidások ennélfogva az ógörög phalanxhoz hasonlóan mély tömegekben vívtak; a lövészek 8—10 embernyi mélységben álltak egymás mögött, mert ennyien tudtak tüzelni egyik a másik után, mielőtt egy ember töltött; aki lövésre készen állt, előreugrott, tüzelt, azután pedig az utolsó tagba ment, hogy újból töltsön.

A tűzfegyverek fokozatos tökéletesedése megváltoztatta ezt a viszonyt. A gyújtókanóc-záváros fegyver végül oly gyorsan tölthető lett, hogy már csak öt ember, tehát öt embernyi mélységű szakaszok voltak szükségesek a szakadatlan tűz fenntartására. Most tehát ugyanolyan számú muskétással csaknem kétszer olyan hosszú

arcvonalat lehetett megszállni, mint azelőtt. A dzsidásokat — az ágyútűznek mély tömegekre gyakorolt, jóval pusztítóbbá vált hatása miatt — most szintén csak hatnyolc tagban állították fel, és így a csatarend fokozatosan közeledett a vonalálláshoz, amelyben most már fegyvertűzzel hozták meg a döntést, s a dzsidásoknak többé nem a támadás volt a rendeltetésük, hanem már csak a lövészek fedezése a lovassággal szemben. Ennek az időszaknak a végén a csatarend két harcvonalból és egy tartalékból áll, mindkét harcvonal — többnyire hat embernyi mélységű — vonalban vonul fel, ágyúk és lovasság, részben a zászlóaljak közeiben, részben a szárnyakon; minden gyalogsági zászlóalj legfeljebb egyharmadnyi dzsidásból és legalább kétharmadnyi muskétásból áll.

A XVII. század végén létrejött végül a szuronyos kovásfegyver és a kész töltények útján történő töltés. Ezzel a dzsida végérvényesen eltűnt a gyalogságból. A töltés kevesebb időt rabolt el, a gyorsabb tüzelés önmaga védte magát, szükség esetén a szurony pótolta a dzsidát. Ily módon a vonal mélysége hat emberről négyre, utóbb háromra, végül pedig hellyel-közzel két emberre volt lecsökkenthető; a vonal tehát az emberek egyenlő száma mellett egyre hosszabb lett, egyre több fegyver lépett egyidejűleg működésbe. De e hosszú, vékony vonalak ezzel egyre kezelhetetlenebbekké váltak, csak sík, akadálymentes terepen mozoghattak rendben, s méghozzá csak lassan, 70—75 lépésben percenként; és éppen a síkon nyújtottak a lovasságnak kilátást eredményes támadásra, nevezetesen az oldalakon. Részben hogy ezeket az oldalakat védjék, részben hogy a döntést hozó tűzvonalat erősítsék, a lovasságot egészen a szárnyakra vonták, úgyhogy a tulajdonképpeni csatavonal csak a gyalogságból és könnyű zászlóalj-ágyúiból állt. A szerfelett ormótlan nehézágyú a szárnyak előtt állt és az ütközet alatt legfeljebb egyszer változtatta meg állását.

A gyalogosok két harcvonalban vonultak fel, melyeknek oldalait gyalogság fedezte kampóállásban, úgyhogy felállítása egyetlen, igen hosszú, üres négyszöget alkotott. Ez az esetlen tömeg, ha nem akarták, hogy mint egész mozogjon, csak három részre, centrumra és két szárnyra volt bontható, és egész részmozgása abban állt, hogy az egyik szárnyat, amely túlerőben volt az ellenség szárnya felett, bekerítésre előretolták, miközben a másik szárnyat fenyegetően visszatartották, hogy az ellenséget az arcvonal megfelelő megváltoztatásában akadályozzák. Az összfelállítást csata közben változtatni oly időrabló volt és oly fedetlen pontokat nyújtott az ellenfélnek, hogy a kísérlet csaknem mindig egyet jelentett a vereséggel. Az eredeti felvonulás tehát az egész ütközetre nézve mértékadó maradt, s a döntés — mihelyt a gyalogság már tűzben volt — *egy* helyrehozhatatlan csapással történt meg. És ez az egész harcmód, amelyet II. Frigyes a legmagasabb fokra fejlesztett, két együttműködő anyagi tényezőnek volt az elkerülhetetlen eredménye: az akkori keményen gyakorlatozó, de teljesen megbízhatatlan, csak bottal kordában tartott, részben bekényszerített ellenséges hadifoglyokból álló verbuvált fejedelmi hadseregek emberanyagának és másodszor a fegyveranyagnak — az esetlen nehézágyúnak és a simacsövű, gyorsan, de rosszul lövő szuronyos kováspuskának.

Ez a harcmód mindaddig fennmaradt, amíg emberanyag és fegyverzet vonatkozásában mindkét ellenfél egyazon állapoton volt, s ezért mindkettejüknek megfelelt, hogy az előírt szabályokhoz kössék magukat. Amikor azonban az amerikai függetlenségi háború kitört, a jól besulykolt verbuvált katonákkal egyszeriben felkelő-bandák szálltak szembe, amelyek nem tudtak ugyan gyakorlatozni, de annál jobban tudtak lőni, akiknek nagyrészt biztosan találó puskáik voltak, és akik saját ügyükben harcoltak, tehát nem szökdöstek. Ezek a fel-

kelők nem tették meg az angoloknak azt a szívességet, hogy szabad síkon, a hadiillem minden hagyományos szabálya szerint lassú lépésben eltáncolják velük az ismert csatamenüettet; sűrű erdőkbe csalogatták be az ellenfelet, ahol hosszú menetoszlopai védtelenül ki voltak téve szétszórt, láthatatlan lövészek tüzének; a laza rajokat formáló felkelők felhasználtak minden terepfedezéket, hogy kárt okozzanak az ellenségnek, és méghozzá nagy mozgékonyságuknál fogva, mégis mindig elérhetetlenek maradtak az ellenség nehézkes tömegei számára. A szétszórt lövészek tűzharca, mely már a kézi tűzfegyverek bevezetésekor szerepet játszott, itt tehát, bizonyos esetekben, nevezetesen a kisháborúban, a vonalrenddel szemben fölényben állónak mutatkozott.

Ha az európai verbuvált hadseregeknek már a katonái sem voltak alkalmasak a szétszórt csatára, a fegyverzetük még kevésbé. Bár az elsütésnél már nem a mellhez feszítették a fegyvert, mint ahogy a régi kanócpuskás muskétások tették; vállhoz szorították, mint most; de célzásról még mindig szó sem volt, minthogy az egészen egyenes, a cső meghosszabbításában fekvő puskaagy miatt nem lehetett a szemet a csőhöz fektetni. Csak 1777-ben vezették be Franciaországban gyalogsági fegyvernél is a vadászfegyver megtört agyát, s vált lehetségessé ezzel hatékony csatártűz. Egy második megemlítendő tökéletesítés az ágyúknak a XVIII. század közepén Gribeauval által konstruált könnyebb és mégis szilárd lövegtalpa, melynek révén egyedül vált lehetségessé a tüzérségtől utóbb elvárt nagyobb mozgékonyság.

A francia forradalomra várt az, hogy e két technikai előrehaladást a csatatéren kihasználja. Amikor a szövetkezett Európa megtámadta, az egész fegyverfogható nemzetet a kormány rendelkezésére bocsátotta. De e nemzetnek nem volt ideje arra, hogy a vonaltaktika mesterségbeli manővereit annyira begyakorolja, hogy

egyenlő alakzatban szállhatott volna szembe a régóta szolgáló porosz és osztrák gyalogsággal. Franciaországban azonban nemcsak az amerikai őserdők hiányoztak, hanem a gyakorlatilag határtalan területi kiterjedés is a visszavonulásra. Az ellenséget a határ és Párizs között kellett megverni, tehát egy meghatározott területet kellett védeni, ez pedig végtére is csak nyílt tömegcsatában történhetett meg. A lövészraj mellett tehát még egy másik formát is kellett találni, amelyben a rosszul gyakorolt francia tömegek sikerre való valamelyes kilátással szállhattak szembe Európa állandó hadseregeivel. Ezt a formát a már bizonyos esetekben — de többnyire csak a gyakorlótéren — alkalmazott zárt oszlopban találták meg. Az oszlop könnyebben volt rendben tartható, mint a vonal; még amikor valamennyire megbomlott is a rendje, sűrű csoportként még mindig — legalábbis passzív — ellenállást fejtett ki; könnyebben volt kezelhető, jobban megmaradt a vezető kezében és gyorsabban tudott mozogni; a menetsebesség percenként 100 és több lépésre emelkedett. Ami azonban a legfontosabb eredmény volt: az oszlopnak mint a tömegek kizárólagos harci formájának alkalmazása megengedte a régi vonalcsatarend nehézkes, egységes egészének szétbontását bizonyos önállósággal felruházott, általános instrukcióikat a készen talált körülményekhez alkalmazó egyes részekre, melyeknek mindegyike mindhárom fegyverből lehetett összeállítva; elég rugalmas volt, hogy módot adjon a csapatok felhasználásának mindenféle lehetséges kombinációjára; megengedte faluknak és tanyáknak — II. Frigyes által még szigorúan eltiltott — felhasználását, melyek ettől fogva minden csatában a fő támaszpontokul szolgáltak; minden terepen alkalmazható volt; s végül a mindent egy dobásra feltevő vonal-taktikával szemben olyan harcmóddal léphetett fel, amelyben lövészrajok és a csapatoknak fokozatos, az ütközetet el-

nyújtó felhasználása kimerítették és annyira felőrölték a vonalat, hogy a mindvégig tartalékban tartott friss csataerők lökésével szemben nem tudott többé helytállni. A vonalállás minden ponton egyenlő erős volt, az oszlopokban harcoló ellenfél viszont gyenge erők látszattámadásaival foglalkoztathatta a vonal egy részét és főtömegeit az állás döntő pontjára irányított támadásra összpontosíthatta. — A tűzcsatát most már kiváltképpen felbomlott lövészrajok vívták meg, míg az oszlopoknak a szuronytámadást kellett véghezvinniök. Ez tehát ismét olyasféle viszony volt, mint a lövészrajok és a dzsidás-tömegek között a XVI. század elején, csakhogy a modern oszlopok minden pillanatban lövészrajokra bomolhattak, ezek meg ugyanígy megint oszlopokká vonódhattak össze.

Az új harcmód, melynek kihasználását Napóleon a legmagasabb csúcsra fejlesztette, annyira felette állt a réginek, hogy ez menthetetlenül és gyámoltalanul darabokra tört előtte — utoljára Jénánál, ahol az esetlen, szétszórt harcolásra legnagyobbrészt felhasználhatatlan lassú porosz vonalak betű szerint szétolvadtak a francia csatártűzben, amelyre nekik szakaszsortűzzel kellett válaszolniok. De ha a vonalcsatarend alulmaradt is, a vonal mint ütközeti alakzat azonban korántsem. Néhány évvel azután, hogy a poroszok Jénánál vonalaikkal oly rossz üzleteket csináltak, Wellington vonalban vezette angoljait a francia oszlopok ellen és szabályszerűen megverte őket. De Wellington éppenséggel átvette az egész francia taktikát, csak azzal a kivétellel, hogy zárt gyalogságát oszlop helyett vonalban harcoltatta. Ebből az az előnye származott, hogy a tüzelésben valamennyi fegyverét és a rohamban valamennyi szuronyát egyidejűleg használta fel. Ebben a csatarendben harcoltak az angolok még néhány évvel ezelőttig is és jelentékeny számbeli fölénnyel szemben is elértek előnyöket mind a támadás-

ban (Albuera), mind a védelemben (Inkerman).[142] Bugeaud, aki ezekkel az angol vonalakkal szemben állt, mindvégig többre becsülte őket az oszlopnál.

Mindamellett a gyalogsági fegyver igazából rossz volt, olyan rossz, hogy 100 lépésről csak ritkán lehetett vele eltalálni az egyes embert és 300 lépésről éppily ritkán egy egész zászlóaljat. Ezért amikor a franciák Algírba jöttek, erős veszteségeket szenvedtek a beduinok hosszú puskáitól oly távolságokról, amelyekre az ő fegyvereik hatástalanok voltak. Itt csak a vontcsövű puska segíthetett; de éppen Franciaországban húzódoztak ettől a puskától még mint kivételes fegyvertől is, lassú tölthetősége és gyors eltömődése miatt. Most azonban, amikor a könnyen tölthető puska szükséglete érvényre jutott, azonnal ki is elégítették ezt. Delvigne előmunkálatait Thouvenin pecekfegyvere és Minié expanziós-lövedéke követte, amely utóbbi a vontcsövű fegyvert tölthetőség szempontjából tökéletesen egy sorba állította a simacsövűvel, úgyhogy ettől fogva messzehordó és pontosan lövő vontcsövű fegyverekkel láthatták el az egész gyalogságot. Mielőtt azonban a vontcsövű elöltöltő a neki megfelelő taktikát megteremthette volna, már ki is szorította a legújabb hadifegyver, a vontcsövű hátultöltő, amellyel egyidejűleg a vontcsövű ágyúk is egyre nagyobb hadi használhatóságra fejlődtek.

Az egész nemzetnek a forradalom által létrehozott felfegyverzése rövidesen jelentős korlátozásokat szenvedett. A katonaköteles fiatalembereknek csak egy részét sorozták be sorsolás útján az állandó hadseregben teljesítendő szolgálatra és a többi polgárok nagyobb vagy kisebb részéből legfeljebb egy gyakorlatlan nemzeti gárdát alkottak. Vagy pedig ott, ahol valóban szigorúan keresztülvitték az általános szolgálati kötelezettséget, legfeljebb egy csak néhány hétig zászlók alatt gyakoroltatott milíciahadsereget alkottak, mint Svájc-

ban. Pénzügyi tekintetek választásra kényszerítették állítás vagy milíciahadsereg között. Európának csak egy országa, s méghozzá az egyik legszegényebb, kísérelte meg, hogy az általános védkötelezettséget és az állandó hadsereget egyesítse egymással: ez az ország Poroszország volt. És bár az állandó hadseregben teljesítendő általános szolgálati kötelezettséget — ugyancsak kényszerítő pénzügyi tekintetekből — soha másként, mint megközelítően nem hajtották végre, a porosz Landwehr-rendszer mégis a gyakorolt és kész keretekben szervezett embereknek olyan jelentős számát bocsátotta a kormány rendelkezésére, hogy Poroszország minden más egyenlő népességszámú országgal szemben határozott fölényben volt.

Az 1870-es német—francia háborúban a francia állítási rendszer alulmaradt a porosz Landwehr-rendszerrel szemben. Ebben a háborúban azonban első ízben volt mindkét fél hátultöltőkkel felfegyverezve, míg a szabályzati formák, amelyekben a csapatok mozogtak és megütköztek, lényegében ugyanazok maradtak, mint a régi kovásfegyver idejében. Legfeljebb, hogy a csatárrajokat tették valamelyest sűrűbbekké. Egyebekben a franciák még mindig a régi zászlóaljoszlopokban harcoltak, olykor-olykor vonalban is, míg a németeknél a századoszlop bevezetésével legalábbis kísérletet tettek arra, hogy az új fegyvernek jobban megfelelő harci formát találjanak. Így boldogultak az első csatákban. Amikor azonban Saint-Privat megrohamozásakor (augusztus 18.) a porosz gárda három brigádja megkísérelte, hogy a századoszloppal komolyra fogja a dolgot, megmutatkozott a hátultöltő fegyver letipró hatalma. A harcban leginkább részt vett öt ezrednek (15 000 ember) elesett csaknem valamennyi tisztje (176) és 5114 embere, tehát több mint egyharmada. Az egész gárdagyalogság, amely 28 160 főnyi állománnyal vonult a csatába, ezen a napon

8230 embert, köztük 307 tisztet veszített.[143] Ettől fogva a századoszlop mint harci forma felett ki volt mondva az ítélet, nem kevésbé, mint a zászlóaljoszlop vagy a vonal felett; felhagytak minden kísérlettel, hogy ezentúl bármiféle zárt csapatokat kitegyenek az ellenséges fegyvertűznek; a harcot német részről már csak azokban a sűrű csatárrajokban folytatták, amelyekre az oszlopok idáig rendszerint már maguktól a becsapódó golyózápor alatt felbomlottak, amelyek ellen azonban felülről mint szabályellenesek ellen küzdöttek. A katona megint csak okosabb volt a tisztnél; az egyetlen csataformát, mely a vontcsövű hátultöltő fegyver tüzében eddig bevált, *ő* találta meg ösztönszerűen és a vezetők berzenkedése ellenére eredményesen keresztül is vitte. Hasonlóképpen az ellenséges fegyvertűz hatókörében most már csak a *futólépést* alkalmazták.

JEGYZETEK

NÉVMUTATÓ

[1] Engels először 1886 végén jutott arra a gondolatra, hogy egy brosúrát állít össze az erőszakelmélettel kapcsolatos írásaiból; első terve szerint a brosúra részére átdolgozta volna az „Anti-Dühring" három erőszakelméleti fejezetét, valamint a „Morál és jog. Örök igazságok" és a „Morál és jog. Egyenlőség" fejezeteket. Később úgy döntött, hogy a brosúrába az „Anti-Dühring"-ből csak az erőszakelméleti fejezeteket veszi fel és kiegészíti az anyagot egy negyedik fejezettel, amely Németország 1848 és 1888 közötti történelmének példáján szemlélteti az elméleti fejezetek következtetéseit. A negyedik fejezeten 1887 vége felé kezdte el a munkát, de 1888 márciusában más elfoglaltságai miatt félretette és többé nem vette elő. Engels hagyatékában megmaradt egy „Erőszakelmélet" feliratú borítékban az „Anti-Dühring" említett három fejezetének kiemelt szövege, a negyedik fejezetből elkészült kézirat, az előszó vázlata, a negyedik fejezet tagolása, a fejezet megíratlan befejező részének tagolása, valamint a 70—80-as évek német történelmére vonatkozó időrendi feljegyzések (elsősorban Bulle „Geschichte der neuesten Zeit" („A legújabb kor története") c. munkájának 1888-ban megjelent II. kiadása alapján. — A negyedik fejezetből elkészült részt, az előszó vázlatát és az előmunkálatok néhány részletét E. Bernstein közzétette a „Neue Zeit" („Új idő") XIV. évfolyama 1. kötetének 22—26. számában, 1895—96-ban, „Erőszak és gazdaság az új Német Birodalom létrehozásában" címmel. Bernstein szétttagolta a kéziratot, alcímeket iktatott be és egyebekben is önkényes változtatásokat eszközölt a szövegen. (A bernsteini szöveg alapján több fordítás jelent meg: 1896-ban a „Devenir social" („Szociális jövő") c. lapban — a három erőszakelméleti fejezettel együtt — francia fordítás; 1899-ben olasz fordítás, 1898-ban a pétervári „Naucsnoje Obozrenyije" („Tudományos szemle") c. lapban nem teljes orosz fordítás). — Közlésünk alapjául a fennmaradt engelsi kéziratok szolgáltak; a negyedik fejezet kéziratának néhány oldala (valószínűleg Bernstein hibájából) elveszett, ezt a részt (v. ö. 91—100.

old.) a „Neue Zeit"-ben megjelent szöveg alapján közöljük. Mellékletben közöljük Engels vázlatát az „Anti-Dühring" erőszakelméletről fejezeteihez, a negyedik fejezethez fennmaradt két tervezetet, Engels néhány tézisszerű jegyzetét, amelyek az időrendi feljegyzések kéziratának egyik részét alkotják, valamint az „Anti-Dühring" első kéziratának egyik részletét, amelyet Engels kiemelt a kéziratból és külön címmel („A gyalogság taktikája az anyagi okokból levezetve. 1700—1870") látott el. Az előmunkálatokból fennmaradt néhány további feljegyzést a szöveg megfelelő részeihez adott jegyzetekben közlünk. — *5*

[2] Dühring: „Kursus der Philosophie" („A filozófia tanfolyama"), Lipcse 1875, 538. old. — *8*

[3] Dühring: „Kursus der National- und Sozialökonomie" („A nemzet- és társadalomgazdaságtan tanfolyama"), II. kiad., Lipcse 1876, 230—231. old. — *8*

[4] Thierry, Guizot, Mignet, Thiers. — *9*

[5] Dühring: „Kursus der National- und Sozialökonomie", 23. old. — *11*

[6] Engels forrása valószínűleg Wachsmuth: „Hellenistische Altertumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates" („Hellenisztikus ókortudomány az állam nézőpontjából"), II. rész. I. szakasz, Halle, 1829, 44. old.; a rabszolgák számát illető adatok Athénaiosz „Deipnoszophisztai" („Lakomai bölcselkedők") c. munkájában, VI. könyv, maradtak fenn. — Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „*Rabszolgaság*, ahol a termelés fő formája a munkát rabszolgai tevékenységgé, tehát szabadok számára megbecstelenítővé teszi. Ezzel elzárul a kiút az ilyen termelési módból, míg másfelől a fejlettebb termelés a rabszolgaságban korlátjába ütközik s a rabszolgaság kiküszöbölésére kényszerül. Ezen az ellentmondáson megy tönkre minden rabszolgaságra alapított termelés és a reá alapított közösségek. A megoldás a legtöbb esetben a lezüllő közösségeknek más, erősebb közösségek általi erőszakos leigázása (Görögországé Makedónia és később Róma által); ameddig ezek maguk is rabszolgaságon nyugszanak, a középpont csupán áthelyeződik és a folyamat magasabb fokon ismétlődik, mígnem (Róma) végül olyan nép a hódító, amely a rabszolgaság helyébe más termelési formát tesz. Vagy pedig a rabszolgaságot kényszerrel vagy önkéntesen eltörlik, és ekkor

tönkremegy az addigi termelési mód; a nagybani művelés helyébe squatter [telepes]-parcellaművelés lép, mint Amerikában. Ennyiben Görögország is a rabszolgaságon ment tönkre, mikor is még Arisztotelész szerint: a rabszolgákkal való érintkezés demoralizálja a polgárokat — eltekintve attól, hogy a polgárok számára a dolgozást lehetetlenné teszi. (A házirabszolgaság, mint az Keleten van, más dolog: itt nem közvetlenül alkotja a termelés alapzatát, hanem közvetve, mint a család egy alkotórésze, és észrevétlenül átmegy a családba (háremrabszolganők).)" — *11*

[7] Dühring: „Kursus der National- und Sozialökonomie", 5. old. — *12*

[8] Engels fő forrása Hanssen: „Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier" („A Gehöferschaftok [örökletes közösségek] a trieri kormányzati kerületben"), Berlin 1863; v. ö. még Marx és Engels Művei, 20. köt. Budapest 1974. 304., 611—624. old. — *13*

[9] Marx: „A tőke", I. könyv, 22. fej. 1.; II. kiad. 607—608. old. (v. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. Budapest 1967. 545. old.). — *14*

[10] V. ö. Sieyès: „Qu'est-ce que le Tiers-Etat?" („Mi a Harmadik Rend?"): „1. Mi a Harmadik Rend? *Minden.* 2. Mi volt mostanáig a Harmadik Rend a társadalomban? *Semmi.* 3. Mit kíván a Harmadik Rend? Lenni *valamivé.*" — *16*

[11] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „A dühringi elvetendő történelmen az *erőszak* uralkodik. A valóságos, előrehaladó történelmen *anyagi vívmányok*, melyek *megmaradnak.*" — *18*

[12] Franciaország az 1870—71-es német—francia háborúban elszenvedett vereség után a békeszerződés feltételei szerint 1871—73-ban ötmilliárd frank hadikárpótlást tartozott fizetni Németországnak; ez a sarc a német gazdaságot a kezdeti fellendülés ellenére nem óvta meg az 1873-as összeomlástól. — *19*

[13] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „És mivel tartják fenn az erőszakot, a hadsereget? *Pénzzel.* Tehát máris megint a termeléstől függő. V. ö. Athén hajóhada és politikája 380—340. A szövetségesek feletti erőszak a hosszú és erőtel-

jes háborúk viseléséhez szükséges anyagi eszközök hiányán bukott meg. Az új nagyipar által megteremtett angol segélypénzek verték meg Napóleont." — *19*

[14] A kéziratban a következő hat bekezdés helyén eredetileg egy részletesebb fejtegetés volt; ezt Engels kiemelte a szövegből és külön címet adott neki: „A gyalogság taktikája az anyagi okokból levezetve. 1700—1870"; lásd 128—136. old. — *19*

[15] Landwehr — eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével előbb elvesztette jelentőségét, de a napóleoni háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A tilsiti béke (1807) után a Landwehr már komolyabb szerepet játszott és szoros kapcsolatban állt az állandó hadsereggel. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst 1813. márc. 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: 26—32 és 32—39 évesek; az utóbbiakat helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. A német—francia háborúban az állandó hadsereg mellett a Landwehrt is hadba vetették. — *22*

[16] A porosz—osztrák háborúban. — *22*

[17] A Saint Privat-nál 1870. aug. 18-án lefolyt csatában (más néven gravelotte-i csatában) a német csapatok óriási veszteségeket szenvedve legyőzték a francia rajnai hadsereget. — Engels forrásaira nézve v. ö. 143. jegyz. — *23*

[18] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „A létezésért folyó küzdelemnél és Dühringnek a harc és a fegyverek elleni szónoklatainál kiemelendő annak a szükségessége, hogy forradalmi pártnak ismernie kell a harcot is: meglehet, egyszer előtte áll a forradalom; de nem a mostani katonai-bürokratikus állam ellen — ez politikailag éppoly esztelen lenne, mint Babeuf kísérlete, hogy a direktóriumból azonnal a kommunizmusba ugorjon, sőt esztelenebb, mert a direktórium mégiscsak polgári és paraszti kormány volt. De a mostanira következő burzsoá állam ellen a párt rákényszerülhet forradalmi lépésekre, arra, hogy megvédje azokat a törvényeket, melyeket maga a burzsoázia hozott. Ezért az általános hadkötelezettség érdekünkben áll és mindenkinek ki kellene használnia arra, hogy megtanulja a harcot, külö-

nösen pedig azoknak, akiknek megengedi a képzettségük, hogy mint egyéves önkéntesek a tiszti katonai kiképzést megszerezzék." — Direktóriumnak nevezték Franciaország legfelső kormányszervét a jakobinus diktatúrát megbuktató nagyburzsoá ellenforradalom (thermidor) idején; az 1795-ös alkotmány alapján öt tagból állt, akik közül egyet-egyet évenként újjáválasztottak. A direktórium 1799-ig, Bonaparte államcsínyjéig (brumaire 18.) állt fenn. — *24*

[19] Jähns: „Machiavelli und der Gedanke der allgemeinen Wehrpflicht" („Machiavelli és az általános védkötelezettség gondolata"); „Kölnische Zeitung" („Kölni Újság"). 1876. ápr. 18., 20., 22., 25. (108., 110., 112., 115. sz.). — „Kölnische Zeitung" — német napilap, 1802-től 1945-ig jelent meg; a porosz liberális burzsoázia lapja. — *25*

[20] A krími háború 1853—56-ban folyt Oroszország és az Angliával, Franciaországgal és Szardíniával szövetkezett Törökország között. — *26*

[21] A zárójeles utolsó mondatot Engels az „Anti-Dühring" 1885-ös, harmadik kiadásába iktatta be. — *28*

[22] Dühring: „Kursus der National- und Sozialökonomie", 18—19. old. — *30*

[23] „Természetes dialektikának" nevezte Dühring a maga „dialektikáját", ellentétben a Hegelével, hogy „kifejezetten elhatárolja magát mindennemű közösségtől a német filozófia züllött részének kusza jelenségeivel", vagyis Hegel „természetellenes" dialektikájával (v. ö. E. Dühring: „Natürliche Dialektik. Neue logische Grundlegungen der Wissenschaft und Philosophie" („Természetes dialektika. A tudomány és filozófia új logikai alapvetései"), Berlin 1865). — *31*

[24] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „Amikor az indogermánok Európába bevándoroltak, *erőszakkal* szorították ki az őslakókat és a földet közös birtoklással művelték meg. Keltáknál, germánoknál és szlávoknál ez utóbbi történelmileg kimutatható még, és szlávoknál, germánoknál, sőt keltáknál (rundale) most is létezik, még közvetlen (Oroszország) vagy közvetett (Írország) hűbéri függőség formájában is. Az erőszak véget ért, mihelyt a lappokat és baszkokat elűzték. Befelé egyenlőség,

illetőleg önként elismert előnyben részesítés uralkodott. Ott, ahol kialakult a köztulajdonból az egyes parasztok magántulajdona a földre, ez a megosztás egészen a XVI. századig tisztára spontánul ment végbe a közösség tagjai között, többnyire egészen fokozatosan következett be és a közbirtok-maradványok nagyon szokásos dolgok maradtak. *Erőszakról* szó sem volt, ez csak a maradványok ellen fordult (Angliában a XVIII. és XIX., Németországban főként a XIX. században). Írország különleges eset. Ez a köztulajdon Indiában és Oroszországban a legkülönbözőbb erőszakos hódítások és despotizmusok alatt nyugodtan tovább fennállt és e bázist alkotta. Oroszország egyik bizonyítéka annak, hogy a termelési viszonyok hogyan határozzák meg a politikai erőszakviszonyokat. A XVII. század végéig az orosz paraszt kevéssé volt elnyomva, szabadon költöző volt, alig volt függőségben. Az első Romanov [Mihail Fjodorovics cár] röghöz kötötte a parasztokat. Péterrel megkezdődött Oroszország külkereskedelme, s az ország csak földművelési termékeket vihetett ki. *Ezzel* bekövetkezett a parasztok elnyomatása, mely ugyanolyan arányban fokozódott, mint a *kivitel, amelynek kedvéért bekövetkezett*, míg aztán Katalin ezt az elnyomást teljessé tette és a törvényhozást befejezte. Ez a törvényhozás azonban módot adott a földesuraknak, hogy egyre jobban nyúzzák a parasztokat, úgyhogy a nyomás egyre fokozódott." — *31*

[25] V. ö. Maurer: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt" („Bevezetés a Mark-, telek-, falu- és városberendezkedés és a közhatalom történetéhez"), München 1854; „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland" („A Mark-berendezkedés története Németországban"), Erlangen 1856; „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland" („A jobbágytelkek, a paraszttelkek és a telekberendezkedés története Németországban"), Erlangen 1862—63; „Geschichte der Dorferfassung in Deutschland" („A faluberendezkedés története Németországban"), Erlangen 1865—66; „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland" („A városberendezkedés története Németországban"), Erlangen 1869—71. — *31*

[26] V. ö. Heine: „Kobes I." (Heine Jakobus Venedeyre mondja). — *31*

[27] LXXII. Henriket mint az egyik ifjabb ági Reuss-fejedelmet tulajdonképpen csak a Reuss-Lobenstein-Ebersdorf fejedelme cím illette meg; az Engels által hozzáadományozott Greiz az idősebb

ági Reuss fejedelemség székvárosa; Schleiz ifjabb ági Reuss-birtok volt, de szintén nem volt Henrik tulajdonában. (LXXII. Henriket egyébként különféle képtelen kifejezései, rendelkezései és cselekedetei Németország-szerte szállóigei hírességre emelték.) — *32*

[28] Plinius: „Historia naturalis" („Természettörténet"), XVIII. könyv 35. §. — *32*

[29] Dühring: „Kursus der National- und Sozialökonomie", 19. old. — *34*

[30] V. ö. Marx és Engels Művei, 4. köt. Budapest 1959. 442—452. old. — *34*

[31] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „Ha az erőszak a társadalmi és politikai állapotok oka, mi akkor az erőszak oka? Idegen munka*termékek* és idegen munka*erő* elsajátítása. Az erőszak megváltoztathatta a termékek fogyasztását, de nem változtathatta meg magát a termelési módot, nem változtathatta át a robotmunkát bérmunkává, hacsak nem voltak meg ehhez a feltételek és a robotforma nem vált a termelés béklyójává." — *40*

[32] „Az én dicső hadi seregem" — így nevezte a porosz hadsereget 1849. jan. 1-i újévi üdvözletében („An mein Heer") IV. Frigyes Vilmos. (V. ö. még Marx cikkét a „Neue Rheinische Zeitung"-ban: „Egy újévi üdvözlet"; lásd Marx és Engels Művei, 6. köt. Budapest 1962. 152—156. old.) — *41*

[33] Marx: „A tőke", I. könyv, 24. fej. 6.; II. kiad., 782. old. (v. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. Budapest 1974. 702. old.). — *42*

[34] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „Hogy az erőszak forradalmian is hat, mégpedig minden döntő »kritikus« korszakban, mint a szocialitásra való átmenetnél, noha csak reakciós külső ellenségek elleni önvédelemképpen, ez elismert dolog. De a XVI. századi angliai átalakulásnak, melyet Marx leír, megvolt úgyszintén a maga forradalmi oldala; a feudális földbirtok polgárivá változtatásának és a burzsoázia kifejlődésének egyik alapfeltétele volt. Az 1789-es francia forradalom ugyancsak jelentékenyen alkalmazott erőszakot, augusztus 4-e csupán szentesítette a parasztok erőszakcselekedeteit és kiegészült a

nemesi és egyházi javak elkobzásával. A germánok erőszakos hódításával, hódítási birodalmak alapításával, melyekben a falu és nem a város uralkodott (mint az ókorban), vele járt — és éppen ez utóbbi okból — a rabszolgaságnak az enyhébb jobbágysággá, illetőleg hűbéri függőséggé változtatása (az ókorban a latifundiumokkal vele járt a szántóföldnek marhalegelővé változtatása)." — *42*

[35] A harmíncéves háború (1618—48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feudálisok: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek, másfelől a protestáns országok: Csehország, Dánia, Svédország, a protestáns német fejedelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. — *42. 49*

[36] Az előmunkálatok között fennmaradt Engels következő jegyzete: „Eddig erőszak — ezentúl szocialitás. Merő jámbor óhaj, az »igazságosság« követelése. De már Th. Morus 350 évvel ezelőtt felállította ezt a követelést, anélkül, hogy beteljesült volna. Miért teljesednék be hát most? Dühringnek nincs erre válasza. A valóságban a nagyipar felállítja ezt a követelést — nem az igazságosság követelményeképpen, hanem a termelés szükségszerűségeképpen, és ez mindent megváltoztat." — *42*

[37] Az 1814. szept. 18. és 1815. jún. 9. között lefolyt bécsi kongresszuson Napóleon legyőzői találkoztak össze győzelmük kiaknázására. A kongresszus célja — bár a nemzetek felszabadítását hirdette — a francia forradalom előtti feudális-reakciós rendszer visszaállítása volt; Franciaországot visszaszorították 1792-es határai közé. A francia gyarmatokat Anglia kapta meg. Németország és Itália szétdaraboltságát, Lengyelország felosztását, Magyarország leigázását a kongresszus megerősítette. — *43*

[38] A Német Szövetség (Deutscher Bund), amelyet 1815. jún. 8-án létesítettek a bécsi kongresszuson elfogadott szövetségi szerződéssel (Bundesakte), kezdetben 35, később 28 német fejedelemséget és 4 szabadvárost ölelt fel; 1866-ig állt fenn. A szövetség nem szüntette meg Németország feudális szétforgácsoltságát. 1866-ig

Ausztria és Poroszország állandóan vetélkedett a vezető szerepért a kisállami Németországban. — *44*

[39] A Schleswig-Holsteinnek Dániától való elszakadásáért vívott háború 1848 márciusában kezdődött és megszakításokkal 1850 júliusáig tartott. Amikor Schleswig-Holstein népe a franciaországi februári forradalom és a németországi márciusi forradalom hatása alatt felkelt a dán uralom ellen, a megalakult ideiglenes kormány a német Szövetségi Gyűléshez fordult, amely Poroszországot hatalmazta fel a Dánia elleni hadviselésre. A porosz kormány azonban csupán látszathaborút folytatott, a porosz csapatok a schleswig-holsteini hadsereget minduntalan cserbenhagyták. 1848. aug. 26-án Poroszország Dániával Malmőben fegyverszünetet kötött; a fegyverszünet lejárta után, 1849 áprilisától, a hadműveletek váltakozó szerencsével tovább folytatódtak, amíg azután Poroszország újabb árulással 1849. júl. 10-én ismét fegyverszünetet, majd 1850. júl. 2-án békét kötött Dániával Németország nemzeti érdekei ellen. A schleswig-holsteiniek saját erejükből folytatták a háborút, de hadseregük az idstedti csatában vereséget szenvedett, s ezzel az ellenállás véget ért. 1850 őszén Kurhessenben felkelés tört ki. A németországi hegemóniáért vetélkedő Poroszország és Ausztria kölcsönösen elvitatták egymástól a kurhesseni belügyekbe való beavatkozásnak és a felkelés leverésének „jogát". A hesseni választófejedelem Ausztriához és a Szövetségi Gyűléshez fordult támogatásért, noha Kurhessen az Északi Unióhoz tartozott. Az osztrák csapatok bevonultak Kurhessenbe; erre Poroszország mozgósított és szintén csapatokat küldött. Nov. 8-án jelentéktelen csetepaté zajlott le Bronzellnál a porosz és az osztrák csapatok között. Poroszország katonai szervezete gyengének bizonyult, az orosz diplomácia Ausztriát támogatta, s Poroszországnak engednie kellett. 1850 májusában és októberében Varsóban a cár kezdeményezésére konferenciák folytak Oroszország, Ausztria és Poroszország részvételével az Ausztria és Poroszország közti hatalmi vetélkedés tárgyában. A cár döntőbíróként lépett fel és kényszerítette Poroszországot, mondjon le arról az igényéről, hogy a német államokat saját hegemóniája alatt egyesíti. Nov. 29-én Olmützben Ausztria és Poroszország megállapodást írt alá, melyben Poroszország lemond hegemónia-igényeiről és kijelenti, hogy belép a helyreállított Német Szövetségbe. — *44*

[40] A „bolond esztendőnek" („tolles Jahr") nevezték reakciós német írók és történészek 1848-at; a kifejezés eredetileg L. Bechsteintől

származik, aki 1833-ban ilyen címmel regényt írt az 1509. évi erfurti zavargásokról. — *45*

[41] Az illetőségi törvények szabályozták a lakosok letelepülési és lakhatási jogait, valamint a szegénysorsúak igényeit a községük által nyújtandó anyagi támogatásra. — *46*

[42] „Hazafias fantáziák" („patriotische Phantasien") — eredetileg J. Möser reakciós német közíró 1775—78-ban megjelent könyvének címe. — *46*

[43] Porosz tallér (preussischer Taler) — 1750-ben Poroszországban bevezetett és a XIX. sz. első felében az északnémet és néhány szomszédos államban használatos pénzegység; az 1857-es érmetörvényig volt érvényben. A különböző államokban különbözőképpen oszlott ezüstgarasokra, krajcárokra és pfennigekre. — Aranytallér (Taler Gold) — Bréma szabadváros pénzegysége, ahol valamennyi többi németországi pénzrendszertől eltérően 1872-ig fenntartották az aranyalapot; megfelelt kb. 3,11 aranymárkának. — „Új kétharmados" tallér (Taler „Neue Zweidrittel") — Hannoverban, Mecklenburgban, Poroszországban és néhány más északnémet államban a XIX. sz. közepéig használatos ezüstérme (eredetileg $^2/_3$ tallér értékű); megfelelt kb. 2,34 aranymárkának. — Bankómárka (Mark Banco) — Hamburgban használatos nagykereskedelmi pénzelszámolási egység; 1873-ig volt érvényben. — Folyómárka (Mark Kurant) — a XVII. sz.-tól kezdve így nevezték a félmárkánál kisebb értékű ezüstpénzt, szemben az aranypénzzel, a kis váltópénzzel és a papírpénzzel. — Húszforintláb (Zwanzigguldenfuss) — pénzrendszer, melyben az érmeegységet 20 forint, ill. $13\,^1/_3$ tallér értékű színezüstből verték; 1748-ban vezették be Ausztriában és valamivel később Bajorországban, Szászországban, valamint különböző nyugat- és délnémet államokban. — Huszonnégyforintláb (Vierundzwanzigguldenfuss) — az előbbihez hasonló, de 24 forintos alapon álló pénzrendszer; 1776-ban vezették be Bajorországban, Badenban, Württembergben és más délnémet államokban. — *46*

[44] A wartburgi ünnepélyt 1817. okt. 18-án rendezte a német egységért lelkesedő diákság a reformáció 300. és a lipcsei csata 4. évfordulójára. — *47*

[45] E. Hinkel „Jugendmut und -kraft" („Ifjúi kedv s erő") c. dalából. — *47*

[46] A hambachi ünnepséget 1832. máj. 27-én tartották a hambachi kastélyban (bajor Pfalz), résztvevői a német liberális és radikális polgárság képviselői voltak; a szónokok a németeket egységre hívták fel a német fejedelmek ellen a polgári szabadságjogokért, az alkotmányos változásokért vívott harcban. A német Szövetségi Gyűlés megtorlásul teljes egészében megszüntette a sajtó- és gyülekezési szabadságot. — *48*

[47] A Hohenstaufok dinasztiája 1138-tól 1254-ig uralkodott a Német Nemzet Szent Római Birodalmán; a birodalom feudális fejedelemségek és szabad városok laza egyesülése volt; hozzá tartoztak Németország területén kívül más közép-európai országok, Itália egy része, kelet-európai szláv területek stb. — *48*

[48] Hoffmann von Fallersleben „Lied der Deutschen" („A németek dala")c. költeményéből („Deutschland, Deutschland über alles..."), amelyet 1841-ben írt a német szétforgácsoltság elleni tiltakozásul; később német nemzeti himnusz és a német sovinizmus harci dala lett. — *48*

[49] V. ö. E. M. Arndt: „Des Deutschen Vaterland" („A németnek hazája"). — *48*

[50] Az 1779. máj. 13-án egyfelől Ausztria, másfelől Poroszország és Szászország között kötött teschcni béke zárta le az 1778—79-es bajor örökösödési háborút. Poroszország és Ausztria néhány bajor területdarabot kapott, Szászországot pénzzel kártalanították. Oroszország, a békeszerződés kezdeményezője, közvetítőként lépett fel a hadviselő felek között és Franciaországgal együtt a szerződés szavatolója lett, miáltal gyakorlatilag jogot kapott német államok ügyeibe való beavatkozásra. — A vesztfáliai békéről v. ö. 35. jegyz. — *49*

[51] Az osztrák örökösödési háborúban (1740—48) több európai ország, elsősorban Poroszország ki akarta harcolni ígényét a Habsburg-tartományokra és nem ismerték el Mária Terézia trónutódlási jogát, aki a fiú utód nélkül elhalt VI. Károlyt követte az uralkodásban. Poroszország szövetségese volt Franciaország, Bajorország és 1742-ig Szászország, mely azután átállt az osztrák táborba. Anglia Ausztria oldalára állt; katonailag és politikailag támogatta Ausztriát Szardínia, Hollandia és Oroszország is. II. Frigyes a háború során kétszer is, 1742-ben és 1745-ben különbékét kötött Ausztriával. A háború eredményeképpen II. Frigyes megkapta

Ausztriától az általa 1740-ben meghódított Sziléziát; a többi Habsburg-tartomány Mária Teréziáé maradt. — *49*

[52] 1801 októberében Franciaország és Oroszország titkos megállapodást kötött, amely a francia érdekeknek megfelelően megváltoztatta a Rajna-vidék politikai térképét; 112 német államot megszüntettek és (a Rajna bal partján a franciák által elfoglalt területekért nyújtott kárpótlás címén) nagyrészt a franciáktól teljesen függőségben levő Bajorországhoz, Württemberghez és Badenhoz, valamint Poroszországhoz csatoltak. A megállapodást a regensburgi Birodalmi Gyűlés által 1801 októberében megválasztott ún. birodalmi választmánnyal legalizáltatták; a birodalmi választmány hosszas tanácskozások után francia és orosz nyomásra 1803. febr. 25-én elfogadta az ilyen értelmű döntést. — *49*

[53] A Reichstag (Birodalmi Gyűlés), a Német Nemzet Szent Római Birodalmának az egyes német államok képviselőiből összetevődő legfőbb szerve 1663-tól kezdve mindenkor Regensburgban ülésezett; 1803 februárjában a regensburgi Reichstagon fogadták el a „birodalmi választmány döntését". — *49*

[54] „Országgyarapító" („Mehrer des Reiches") — eredetileg a német császárok címe; 1806-ig a német császár hivatalos címe „Isten Kegyelméből Római Császár, mindenkoron Országgyarapító" volt. — *51*

[55] 1859. márc. 3-án Párizsban Oroszország és Franciaország titkos szerződést írt alá az azon esetben tanúsítandó magatartást illetően, ha háború törne ki egyfelől Franciaország és Szardínia, másfelől Ausztria között; Oroszország jóindulatú semlegességet ígért, Franciaország vállalta, hogy napirendre tűzi az 1856-os párizsi békeszerződésben foglalt, Oroszország fekete-tengeri szuverenitását korlátozó cikkelyek revízióját. Oroszország megtartotta a szerződést; III. Napóleon, miután az itáliai háborúban (v. ö. 63. jegyz.) ezt kihasználta, megszegte ígéreteit, s ez a francia—orosz viszony megromlásához vezetett. — *52*

[56] Louis-Napoléon előszeretettel nevezte és neveztette magát a „társadalom megmentőjének". — Louis Bonaparte, aki 1848. dec. 10. óta a Francia Köztársaság elnöke volt, 1851. dec. 2-án államcsínyt hajtott végre, feloszlatta a törvényhozó gyűlést és az államtanácsot, kihirdette a hadiállapotot; számos képviselőt letartóztattatott, a szocialisták és a republikánusok vezetőit kiutasította

az országból. 1852. jan. 14-én új alkotmányt léptetett életbe, amely minden hatalmat a köztársasági elnök kezébe adott. 1852. dec. 2-án, az államcsíny évfordulóján, Louis Bonaparte III. Napóleon néven kikiáltatta magát a franciák császárává. — *52*

[57] A carbonarók (szénégetők) a XIX. sz. elején alakult titkos politikai társaság Itáliában, a nemzeti egységért, függetlenségért és szabadelvű állami reformokért szállt síkra. 1831-es itáliai tartózkodása idején Louis Bonaparte csatlakozott a társasághoz és egy rövid ideig részt vett tevékenységében. Császárrá koronázása után a carbonarók több merényletet kíséreltek meg ellene, mint áruló ellen. — *52*

[58] Louis Bonaparte 1834-ben a berni kanton tüzérezredének százados volt. — *52*

[59] Louis Bonaparte 1848-ban angliai tartózkodása alatt önként jelentkezett special constable-nek (az angol rendőrség polgári személyekből álló tartaléka), és e minőségében részt vett pl. az 1848. ápr. 10-i chartista tüntetés szétverésében. — *52*

[60] A „nemzetiségi elv", a második császárság egyik hivatalos propagandaszólama volt, amely hódító politikájának és külpolitikai kalandjainak igazolására, valamint az elnyomott és széttagolt nemzetek törekvéseinek e politika érdekében való kihasználására szolgált. (V. ö. még pl. Marx és Engels Művei, 13. köt. Budapest 1965. 237—277., 437—477., 491—497. old., 14. köt. Budapest 1966. 430—477., 509—550. old.) — *52*

[61] Az 1801. febr. 9-én Franciaország és Ausztria között megkötött lunéville-i különbéke elismerte a Rajna bal partjának, Belgiumnak és Luxemburgnak Franciaországhoz történt csatolását, továbbá az 1795—98-ban francia uralom alatt létrehozott Batáviai, Helvét, Liguriai és Ciszalpin Köztársaságokat. — *53*

[62] Felice Orsini olasz republikánus 1858-ban Párizsban sikertelen merényletet követett el III. Napóleon ellen. — *53*

[63] A franciák és piemontiak háborúja az osztrákok ellen 1859. ápr. 29-től júl. 8-ig tartott. III. Napóleon, aki itáliai területeket akart szerezni és egy „lokalizált" háborúval a bonapartista kormányzat belső helyzetét megszilárdítani, mint Itália „felszabadítója" indította meg a háborút, azt ígérve, hogy Itália „felszabadul egészen

az Adriáig". A háború forradalmasító következményeitől megrettenve III. Napóleon néhány győzelem után júl. 8-án fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek. A két császár júl. 11-én Villafrancában megállapodott az előzetes békefeltételekben (a végleges békeszerződéseket nov. 10-én Zürichben írták alá). A háború eredményeképpen Szavoja és Nizza Franciaországhoz került, Lombardia egyesült Szardíniával, Velence osztrák uralom alatt maradt. V. ö. még Marx és Engels egyidejű írásait; lásd Marx és Engels Művei, 13. köt. Budapest 1965. 177—215., 223—227., 237—297., 305—459., 473—477., 553—589. old. — *54*

[64] Bázeli béke — a Franciaország és Poroszország között 1795. ápr. 5-én megkötött különbéke. Poroszország ezzel kivált az első franciaellenes koalícióból; ennek oka részben francia győzelmek, részben a koalíción belül, főként Ausztria és Poroszország között támadt súrlódások voltak. — *55*

[65] A „szabad kéz politikájának" nevezte 1895-ben von Schleinitz porosz külügyminiszter Poroszországnak az itáliai háborúval kapcsolatos külpolitikáját; ez hivatalos magyarázat szerint abban állt, hogy Poroszország a harcoló felek egyikéhez sem csatlakozik, de semlegességet sem tanúsít. — *55*

[66] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhiteltársaság) — francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852. nov. 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria—magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. A bank szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856—57-ben több cikket írt a bank spekulációs üzleteiről; v. ö. Marx és Engels Művei, 12. köt. Budapest 1967. 17—34., 187—194., 273—276. old.) — *55*

[67] Rajnai Szövetség (Rheinbund) — dél- és nyugat-németországi államok szövetsége, amely 1806 júliusában jött létre I. Napóleon védnöksége alatt; kezdetben 16 állam vett részt benne, később Ausztria és Poroszország kivételével valamennyi német állam.

1813-ban, Napóleon németországi vereségei után a Rajnai Szövetség széthullott. — *56*

[68] Ausztria 1805. júliusi vereségével és a Rajnai Szövetség megalakulásával a német birodalom teljesen széthullott; 1806 augusztusában I. Ferenc osztrák császár lemondott a Német Nemzet Szent Római Birodalma császárának címéről és a német birodalom formálisan is megszűnt létezni. — *57*

[69] A Német Szövetségnek a francia határon levő erődeiben a helyőrséget a szövetség nagyobb államainak, elsősorban Ausztriának és Poroszországnak a hadserege adta. — *58*

[70] A „március utáni kormány" Schwarzenberg herceg kormánya, amely az 1848. márc. 13-i bécsi népfelkeléssel megkezdődött forradalom letörése után, 1848 novemberében alakult. — *58*

[71] 1863 augusztusában Ferenc József Majna-Frankfurtba kongresszusra hívta a német fejedelmeket, hogy megtanácskozzák az Ausztria által beterjesztett szövetségi reform-tervet, melynek lényege az osztrák hegemónia biztosítása volt. Vilmos nem volt hajlandó részt venni a kongresszuson, néhány kisebb állam sem adta meg a szükséges támogatást az osztrák tervekhez, s így a kongresszus eredménytelenül zárult. — *59*

[72] „Porosz csúcs" vagy „porosz él" („preussische Spitze") — a németországi porosz hegemónia-törekvések elnevezése; a kifejezés IV. Frigyes Vilmos 1848. márc. 20-i kijelentésére megy vissza, mely szerint ő kész arra, hogy „Németország megmentése érdekében az összhaza élére" álljon. — *59*

[73] „Reálpolitikának" nevezték — hívei és ellenfelei egyaránt — a 70-es években Bismarck politikai gyakorlatát. — *59*

[74] 1796. aug. 5-én Poroszország és Franciaország titkos szerződést kötött, melynek értelmében a porosz király bizonyos területi kártalanítások ígérete ellenében elismerte a Francia Köztársaság jogát a (francia csapatok által megszállt) Rajna-balparti területekre, amelyeknek nagy része korábban a birodalmi német püspökfejedelemségek birtokában volt. A birodalmi választmány döntése szerint (v. ö. 52. jegyz.) Poroszország kártalanítás gyanánt megkapta Münster szekularizált püspökséget és néhány más nyugatnémetországi területet. — *60*

[75] Az 1805-ben alakult harmadik franciaellenes koalíció (Anglia, Ausztria, Oroszország, Svédország, Nápoly) és Franciaország közötti ellenségeskedések kezdetén Poroszország kinyilvánította semlegességét és nem csatlakozott a koalícióhoz. 1805 novemberében Potsdamban megállapodást kötött Oroszországgal, amelyben kötelezte magát arra, hogy a Franciaország és a koalíció közöttí közvetítési kísérletek eredménytelensége esetén harcolni fog a napóleoni Franciaország ellen. 1805. dec. 15-én pedig megállapodást kötött Franciaországgal, mely szerint néhány kisebb területi engedmény ellenében megkapja a Hannoveri Választófejedelemséget. A Napóleon nyugat- és dél-németországi uralmának kiharcolása után megalakult negyedik koalíció (Anglia, Oroszország, Svédország) csatlakozásra és a háborúba való belépésre kényszerítette Poroszországot; a porosz hadsereg 1806. okt. 14-én Auerstedtnél és Jénánál megsemmisítő vereséget szenvedett. — *60*

[76] A preussisch-deutscher Zollverein (Porosz-Német Vámegylet) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834. jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség 17 más államából, melyekhez később a legtöbb német állam csatlakozott; a Vámegylet több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria, a szabad Hansa-városok és néhány délnémet állam kívül maradt a Vámegyleten. — *60*

[77] Kultúrharc (Kulturkampf) — a liberálisoktól származó megjelölés azokra a rendszabályokra, amelyeket a 70-es években a Bismarck-kormány a világi kultúráért folytatott harc jelszavával foganatosított. Az intézkedések mindenekelőtt a katolikus egyház és a Centrum-párt ellen irányultak, amelyek kifejezésre juttatták a poroszországi és délnyugat-németországi katolikus területeken jelentkező szeparatista és poroszellenes törekvéseket. A katolicizmus elleni harc a porosz uralom alatt álló lengyel területek lakosságát sújtó nemzeti elnyomás fokozását is szolgálta, valamint azt a célt, hogy a vallási szenvedélyek felszításával megossza a munkásságot és letérítse az osztályszervezkedés és az osztályharc útjáról. A 80-as évek elején Bismarck ezeknek az intézkedéseknek a legnagyobb részét visszavonta, mert szükségesnek tartotta az összes reakciós erők tömörítését a rendkívülien erősödő munkásmozgalommal szemben. (V. ö. még 139. jegyz.) — *62*

[78] A Tschech polgármesterről szóló dal 1844-ben keletkezett. Tschech, aki 1841-ig Storkow polgármestere volt, 1844. júl. 26-án két lövést

adott le IV. Frigyes Vilmosra, de célt tévesztett. — A von Droste-Fischering bárónőről szóló dal 1845-ben keletkezett. A dal parodizálta a trieri „szent köntöst" (Jézus állítólagos köntöse; a trieri székesegyházban őrzött ereklye), amelyhez ebben az időben nagy zarándoklatokat szerveztek. — *63*

[79] 1848 novemberében ellenforradalmi államcsínyt hajtottak végre Poroszországban; IV. Frigyes Vilmos elmozdította a Pfuel-kormányt és megbízta a nyíltan ellenforradalmi Brandenburg—Manteuffel-kormányt; nov. 9-én a berlini porosz nemzetgyűlést „legfelsőbb üzenettel" elnapolták és Berlinből kitelepítették Brandenburg városkába, majd végképp feloszlatták és dec. 5-én kihirdették az „oktrojált alkotmányt" (Verfassungsurkunde für den preussischen Staat — Alkotmányokirat a porosz állam számára). Ez kimondja, hogy „a törvényhozó hatalmat a király közösen gyakorolja a két kamarával", „a végrehajtó hatalom" „egyedül a királyt" illeti; a két kamarába történő választások közvetettek voltak; a kamarák tagjai tartoztak a királynak „hűség- és engedelmességi esküt" tenni. Az alkotmányban azonban még voltak bizonyos demokratikus vívmányok, elsősorban az általános választójog. Ez 1849 januárjában, a második kamara, azaz a képviselőház választásakor a polgári liberálisok győzelméhez vezetett, akik kritikájukkal kellemetlen perceket okoztak a királynak. IV. Frigyes Vilmos 1849. április végén feloszlatta a második kamarát és 1849. máj. 30-án új, háromosztályos választójogi törvényt adott ki, amely magas vagyoni cenzuson és a különböző rétegek egyenlőtlen képviseletén alapult. Ilymódon sikerült olyan parlament megválasztását elérni, amely többségében szolgai módon behódolt neki. E szervilis többségre támaszkodva 1850. jan. 31-én még reakciósabb alkotmányt fogadtatott el. 1850 novemberében megalakult és 1858 novemberéig hivatalban maradt a Manteuffel-kormány, amely szélsőreakciós kurzust valósított meg Poroszországban. — *64*

[80] IV. Frigyes Vilmos gyógyíthatatlan elmebetegsége miatt 1857-ben testvérét, Vilmos porosz herceget kinevezték a király helyettesévé és 1858 októberében régenssé. 1861 januárjában, IV. Frigyes Vilmos halála után Vilmos régensherceget I. Vilmos néven porosz királlyá koronázták. — *65*

[81] Vilmos porosz herceg 1858 októberében, régensherceggé történt beiktatásakor „liberális" politikai irányt hirdetett meg, leváltotta a Manteuffel-kormányt és mérsékelt liberálisokat nevezett ki.

A polgári sajtó ezt az irányzatot fellengzősen „Új Éraként" magasztalta. Valójában Vilmos politikája csupán a porosz monarchia és a junkerok hatalmi pozícióinak megszilárdítását szolgálta, ennek érdekében próbált megegyezni a gazdaságilag megerősödött burzsoázia vezetőivel. A burzsoázia amikor a várt reformok egyike sem valósult meg, elutasította a katonai reformtervezetet. Az ebből keletkezett 1862-es alkotmány-konfliktus és Bismarck 1862 szeptemberi hatalomra jutása véget vetett az „Új Érának". — *65*

[82] Hüllők — a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírók és újságok. A kifejezést először Bismarck használta 1869. jan. 30-án a képviselőházban a kormány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban visszájára fordult, amint azt Bismarck is kénytelen volt 1876. febr. 9-én a Reichstagban elismerni. — *65*

[83] A porosz képviselőház polgári liberális többsége 1860 februárjában nem volt hajlandó elfogadni a hadsereg-átszervezés tervét, melyet Roon hadügyminiszter terjesztett be. Nem sokkal ezután azonban a kormány elérte, hogy a burzsoázia megszavazza „a hadsereg további hadi készültségéhez és fokozott harcképességéhez" szükséges összeget, ami a tervezett átszervezés kezdetét jelentette. A kamarák liberális többsége 1862 márciusában nem volt hajlandó engedélyezni a katonai kiadásokat, a kormány erre válaszul feloszlatta a Landtagot és megkezdte a hadügyi reform végrehajtását anélkül, hogy az ehhez szükséges pénzt a Landtag megszavazta volna. A konfliktus csak 1866-ban ért véget, amikor a porosz burzsoázia az osztrákokon aratott porosz győzelem nyomán behódolt Bismarcknak. — *65*

[84] V. ö. Waldersee: „Die Methode zur kriegsgemässen Ausbildung der Infanterie" („A gyalogság hadikiképzésének módszere"), Berlin 1848; II. kiad., Berlin 1860. — *66*

[85] 1852. máj. 8-án Oroszország, Ausztria, Anglia, Franciaország, Poroszország, valamint Svédország és Dánia Londonban szerződést írt alá a dán királyság trónutódlási rendjéről; a szerződés alapjául a Poroszország kivételével ugyanezen államok részvételével Londonban tartott konferencia 1850. aug. 2-i jegyzőkönyve szolgált, amely kimondotta a dán korona birtokai oszthatatlanságának elvét, beleértve (az ugyanakkor a Német Szövetséghez tartozó) Schleswiget és Holsteint. A londoni jegyzőkönyv a cárt legitim dán trónkövetelőnek tekintette (mint az Oroszországban

III. Péter néven uralkodott Károly Péter Ulrik holstein-gottorpi herceg utódát); a cár azonban lemondott jogairól Keresztély schleswig-holstein-sonderburg-glücksburgi herceg javára, akit is VII. Frigyes utódává nyilvánítottak. A cárok fenntartották dániai trónigényüket a glücksburgi dinasztia megszakadása esetére. Holstein megmaradt a Német Szövetségben és ugyanakkor Dániához csatolták; Schleswig dán birtok lett, de elvben bizonyos autonóm jogokat kapott. 1855. okt. 2-án a dán kormány új alkotmányt léptetett életbe, amely, a londoni jegyzőkönyv határozmányaival ellentétben, Schleswiget és Holsteint mindennemű autonómiától megfosztotta. Német nyomásra 1858-ban a dán kormány kijelentette, hogy az alkotmány hatályát nem terjeszti ki Holsteinre, feltéve, hogy Holstein megfelelő mértékben hozzájárul a dán nemzeti kiadásokhoz; Schleswig semmiféle autonómiát nem kapott. 1863. nov. 13-án a dán parlament új alkotmánytörvényt fogadott el, amely Schleswiget formálisan is Dánia részévé tette. (V. ö. még 90. jegyz.) — *67*

[86] A Német Nemzeti Egyletet (Deutscher Nationalverein) 1859. szept. 15—16-án alapították Majna-Frankfurtban, a német államok liberális burzsoáziája képviselőinek kongresszusán. Az egylet szervezői azt a célt tűzték maguk elé, hogy Ausztria kivételével egész Németországot egyesítik Poroszország hegemóniája alatt. A Német Nemzeti Egylet 1867-ben feloszlott. — *67*

[87] Célzás Louis Bonaparte könyvére: „Des idées Napoléoniennes" („Napóleoni eszmék"), Párizs 1839; ez a program-irat a bonapartizmust mint az erőszak útján megvalósuló szabadság evangéliumát magasztalja. — *68*

[88] 1863. febr. 8-án Péterváról Bismarck kezdeményezésére Gorcsakov orosz külügyminiszter és von Alvensleben porosz kormányképviselő megállapodást írt alá, melynek értelmében közös csapatmozdulatokat folytatnak a lengyel nemzeti felkelés ellen és a szerződő felek csapatai átléphetik egymás államhatárait a felkelők üldözése során. Poroszország már a szerződés aláírása előtt megszállta a határt, hogy megakadályozza a felkelők átjutását porosz területre. A megállapodás végül is nem került ratifikálásra, de a porosz kormánnyal való együttműködés így is megkönnyítette a cári kormánynak a lengyel felkelés leverését. — *71*

[89] Ausztria a dán háborúkban (v. ö. 39. jegyz.) a dán monarchiát támogatta; 1850 júliusában, miután a schleswig-holsteini csapatok súlyos vereségeket szenvedtek, békére kényszerítette Poroszországot Dániával, 1850—51 telén pedig elérte, hogy osztrák és porosz csapatokat küldjenek Holsteinbe a schleswig-holsteini hadsereg lefegyverzésének meggyorsítására. — *72*

[90] VII. Frigyes dán király halála után, 1864. jan. 16-án Ausztria és Poroszország ultimátumot intézett a dán kormányhoz, az 1863-as alkotmány (v. ö. 85. jegyz.) hatálytalanítását követelve. Dánia elutasította az ultimátumot; háborúra került sor, amely 1864 júliusában a dán hadsereg vereségével végződött. A háborúban Franciaország és Oroszország a német fél iránt jóindulatú semlegességet tanúsított. Az 1864. okt. 30-án Bécsben megkötött béke Schleswiget és Holsteint közös osztrák—porosz birtokká nyilvánította; az 1866-os háború után a területet Poroszországhoz csatolták. — *72*

[91] Az Oroszország és Dánia által 1851. jún. 5-én aláírt varsói jegyzőkönyv, valamint az 1852. máj. 8-i londoni jegyzőkönyv (v. ö. 85. jegyz.) szabályozták a dán korona birtokainak (beleértve Schleswiget és Holsteint) trónöröklési rendjét. — *73*

[92] A mexikói intervenció (1861—67) — Anglia, Franciaország és Spanyolország fegyveres beavatkozása azzal a céllal, hogy Juárez progresszív kormányát megdöntsék és a mexikói köztársaságot az európai nagyhatalmak gyarmatává változtassák. Terveik szerint Mexikót felvonulási területnek akarták felhasználni az amerikai polgárháborúba való beavatkozáshoz és a rabszolgatartó államok támogatásához, azonban hamarosan ellentétek támadtak a hatalmak között. Ennek következményeként Anglia és Spanyolország 1862 áprilisában visszavonták csapataikat. A francia intervenciósok folytatták hódító hadműveleteiket és — miután 1863 nyarán elfoglalták México Cityt — 1864-ben proklamálták a mexikói császárságot III. Napóleon védencével, Miksa osztrák főherceggel az élén. Mexikó népe Juárez vezetésével bátran és kitartóan harcolt a francia intervenciósok ellen és döntő vereséget mért rájuk, úgyhogy 1867 márciusában a francia intervenciósok kénytelenek voltak elhagyni Mexikót. Miksa a köztársaságiak fogságába került s a haditörvényszék ítélete alapján június 19-én agyonlőtték. A mexikói kaland sikertelenségéhez hozzájárult az is, hogy a nemzetközi helyzet az északi államok polgárháborús győzelmei következtében alapvetően

megváltozott, s hogy az intervenció Franciaországban fölöttébb népszerűtlen volt. — *74*

[93] „Friss és vidám háború" — H. Leo reakciós német történész és publicista által — a „Volksblatt für Stadt und Land" („Néplap város és falu részére") 1853 júniusi számában — használt kifejezés; a militarista-soviniszta agitáció kedvelt lelkesítő szólamává vált. — *75*

[94] Az Északnémet Szövetség alkotmányát 1867 áprilisában fogadta el a szövetség alkotmányozó Birodalmi Gyűlése. Az alkotmány biztosította Poroszország hegemóniáját; a porosz király lett a szövetség elnöke és a szövetségi hadsereg főparancsnoka, valamint külpolitikai irányítója. A Birodalmi Gyűlést általános szavazati jog alapján választották, de az általa elfogadott törvények csak a — reakciós erőkből összetevődő — Szövetségi Tanács jóváhagyása és elnöki megerősítés után léptek hatályba. Az Északnémet Szövetség alkotmánya szolgált később a német birodalmi alkotmány alapjául. — Szászországot, amely a háborúban Ausztria oldalán vett részt, a háború után kényszerítették az Északnémet Szövetségbe való belépésre és a szövetségi alkotmány elfogadására. — *75*

[95] Az Ausztria elleni 1866-os háború diplomáciai előkészítése során, 1866. március elején von der Goltz párizsi porosz nagykövet elérte, hogy III. Napóleon kijelentse: egy Ausztria elleni háború esetén jóindulatú semlegességet tanúsítana Poroszország iránt és Franciaországnak adandó területi kompenzációk fejében támogatná Poroszországnak az északnémet államok egyesítése során a vezető szerepre támasztott igényét. Egyidejűleg Berlinben Bismarck tárgyalásokat folytatott Govone olasz tábornokkal Olaszország és Poroszország magatartásának összeegyeztetéséről egy Ausztria elleni háború esetén. Bismarck, aki számított arra, hogy Govonéval folytatott megbeszélésének tartalma III. Napóleon tudomására jut, kifejezésre juttatta: nem volna kifogása az ellen, hogy átengedje Franciaországnak a Rajna és a Mosels közötti német területet, amennyiben Franciaország nem akadályozza egy Ausztria elleni porosz—olasz szövetség létesítését. A Govonéval folytatott tárgyalások ápr. 8-án egy titkos támadó és védelmi szövetség megkötésével végződtek; a megállapodás kimondta, hogy az Ausztria feletti győzelem esetén Velencét Olaszországhoz csatolják (v. ö. még 106. jegyz.). — *76*

[96] 1866-os német polgárháború — a porosz—osztrák háború. Ebben Ausztria oldalán részt vett Szászország, Hannover, Bajorország, Baden, Württemberg, Kurhessen, Hessen-Darmstadt és a Német Szövetség más tagállamai; Poroszország oldalán részt vett Mecklenburg, Oldenburg és néhány más északnémet állam és szabadváros. — *76*

[97] 1866 júniusában Ausztria panaszt emelt a Szövetségi Gyűlésen, hogy Poroszország megsértette a Schleswig és Holstein közös igazgatására vonatkozó megállapodást (v. ö. 90. jegyz.). Bismarck megtagadta, hogy alávesse magát a Szövetségi Gyűlés határozatának; ezért a Szövetségi Gyűlés Ausztria javaslatára hadat üzent Poroszországnak. A porosz katonai sikerek miatt a Szövetségi Gyűlés kénytelen volt átköltözni Majna-Frankfurtból Augsburgba, majd 1866. aug. 24-én végképp beszüntetni tevékenységét. — *76*

[98] „Ansprache an die Einwohner des glorreichen Königreichs Böhmen" („Felhívás a dicső Cseh Királyság lakosaihoz"); „Königlich Preussischer Staatsanzeiger" („Királyi porosz állami közlöny"), 1866. júl. 11. — *77*

[99] 1866. ápr. 8-án Poroszország és Olaszország titkos szövetséget kötött, melyben Olaszország kötelezte magát, hogy amennyiben három hónapon belül Poroszország és Ausztria hadiállapotba kerül, hadat üzen Ausztriának. — 1865 szeptemberében Bismarck és III. Napóleon között, 1866 márciusában von der Goltz porosz nagykövet és III. Napóleon között megbeszélések folytak, melyek során a porosz kormány igyekezett Franciaország semlegességét biztosítani az Ausztria elleni tervezett háborúban és azt a benyomást kelteni, hogy Poroszország erőit súlyosan kimerítő háborúra számít; célzások történtek arra, hogy Poroszország esetleg hajlandó lesz arra, hogy bizonyos területi engedményeket tesz Belgium és Luxemburg, valamint saját rajnai birtokai rovására. — 1866 júliusában Szilézíában az osztrák seregből porosz fogságba esett magyar katonákból magyar légiót állítottak fel, vezényletével magyar emigráns tiszteket (Klapka stb.) bíztak meg. — *77*

[100] 1866 szeptemberében a porosz Landtag 250 szavazattal 75 ellenében elfogadta a Bismarck által beterjesztett indemnitási javaslatot, amely felmentést adott a kormánynak az alkotmánykonfliktus (v. ö. 83. jegyz.) idején folytatott költségvetés nélküli

kormányzás felelőssége alól. Az alkotmány-konfliktus a polgári ellenzék teljes kapitulációjával végződött. — *79*

[101] Az 1866. júl. 3-án Königgrätz mellett, Sadowa falu közelében vívott csatában az osztrák sereg döntő vereséget szenvedett a poroszoktól; a csata eldöntötte a porosz—osztrák háború kimenetelét. — *79*

[102] „The Manchester Guardian" („A Manchesteri Figyelő") — angol napilap, 1821-től jelenik meg; a szabadkereskedők, majd a liberális párt lapja. 1959 óta „The Guardian" címmel jelenik meg. — *81*

[103] A Vámparlament a Vámegylet (v. ö. 76. jegyz.) legfelsőbb szerve: tagjai voltak az Északnémet Reichstag képviselői és Bajorország, Baden, Württemberg és Hessen küldöttei; működését a Poroszország és a délnémet államok között 1867. júl. 8-án megkötött szerződés szabályozta. Kizárólagos feladata a kereskedelmi és vámpolitikai kérdésekkel való foglalkozás volt, de Bismarck igyekezett a Vámparlament tevékenységét politikai kérdésekre is kiterjeszteni, ami a délnémet képviselők makacs ellenállásába ütközött. — *81*

[104] Majnai választóvonal — az Északnémet Szovetség és a délnémet államok kozotti határvonal. — *81*

[105] A Luxemburgi Grófság uralkodócsaládjából kerültek ki (rövid megszakításokkal) 1308-tól 1437-ig a német birodalom császárai; a Luxemburg-dinasztiáé volt 1310-től 1437-ig a cseh és 1387-től 1437-ig a magyar korona is. — *82*

[106] Az 1866. okt. 3-án Bécsben Ausztria és Olaszország között megkötött békeszerződés értelmében Olaszország megkapta Velencét; a Dél-Tirolra és Triesztre támasztott olasz igényeket azonban nem teljesítették. — *84*

[107] „Foldrajzi fogalom" — szállóigévé vált fordulat Metternich osztrák kancellárnak 1847. aug. 6-án Apponyi gróf párizsi nagykövethez intézett táviratából, amelyben azt írja: „Itália foldrajzi név." A fordulatot Metternich később Németországra is alkalmazta. — *84*

[108] A luxemburgi kérdéssel foglalkozó londoni konferencia, amelyen Ausztria, Oroszország, Poroszország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg képviselői vettek részt, 1867. máj. 7-től 11-ig ülésezett az angol külügyminiszter elnökletével. A máj. 11-én aláírt szerződés kinyilvánította Luxemburg semlegességét az aláíró hatalmak garanciája mellett; Luxemburg hercegének címe továbbra is a németalföldi királyt illette. Poroszországnak haladéktalanul ki kellett vonnia helyőrségét a luxemburgi erődből, Franciaországnak pedig le kellett mondania Luxemburg annektálásáról. — *84*

[109] „Kénesbanda" — egy az 1848—49-es forradalom veresége után Svájcba menekült német fiatalokból álló tréfás kis társaság neve; Vogt a „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«" („Perem az »Allgemeine Zeitung« ellen") c. brosúrájában ezzel az ijesztő nevű — a proletár forradalmi mozgalomtól teljesen távol álló — társasággal azonosította a „Marx-pártot". (V. ö. Marx: „Vogt úr", I.; lásd Marx és Engels Művei, 14. köt. Budapest 1966. 326—335. old.) — *86*

[110] 1876. aug 6-án Spichernnél és Woerthnél a németek megvertek néhány francia csapattestet; e kezdeti győzelem megkönnyítette a német támadó hadmozdulatok kibontakozását, a francia alakulatok szétaprózását és egyenkénti megverését. — *87*

[111] Sedannál volt 1870. szept. 1-én és 2-án a porosz—francia háború döntő ütközete; a francia sereg vereséget szenvedett és Franciaország fegyverletételre kényszerült. — *87*

[112] 1870. szept. 4-én a sedani vereség hírére Párizsban forradalmi tömegfelkelésre került sor. Megdöntötték a második császárságot és kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság élére álló kormánynak (a „nemzeti védelem kormányának") első elnöke Párizs parancsnoka, Trochu lett; a kormányba mérsékelt republikánusokon kívül monarchisták is kerültek; döntő befolyást gyakorolt a kormányra Thiers, az orléanisták vezetője. A kormány a néptömegektől való félelmében a poroszokkal szemben kapituláns politikát folytatott. — *87*

[113] Szabadcsapatosok (franktiőrök: francs-tireurs) — kisebb-nagyobb önkéntes fegyveres csoportok, akik a Franciaországba behatoló ellenséggel szemben fejtenek ki ellenállást. Először a XVIII. és XIX. sz. fordulóján harcoltak szabadcsapatosok a francia-

ellenes koalíciók inváziós csapatai ellen. 1867-ben szabadcsapatostársaságok alakultak. A porosz—francia háború idején a kormány fegyverkezésre és harcra szólította a szabadcsapatosokat. A reguláris francia hadsereg szétverése, ill. ostromzár alá vétele után a szabadcsapatosok száma ugrásszerűen megnőtt. A német seregek rendkívül könyörtelenül bántak el a kezükbe került szabadcsapatosokkal. (V. ö. még Marx és Engels Művei, 17. köt. Budapest 1968. 151—154., 182—185. old.) — *88*

[114] Az 1813. ápr. 21-i „Verordnung über den Landsturm" („Rendelet a Landsturmról") előírta civilruhás szabadcsapatos-osztagok megalakítását a napóleoni hadsereg hátországában és oldalaiban folytatandó partizánharcra. (V. ö. még Marx és Engels Művei, 17. köt. Budapest 1968. 154., 184—185. old.) — *88*

[115] 1871. jan. 15-től 17-ig Héricourt-nál (Belfort közelében) a német csapatok visszavonulásra kényszerítették a Bourbaki parancsnoksága alatt álló francia Keleti Hadsereget, amely a Vogézekig előnyomult, azzal a szándékkal, hogy elvágja a Párizst ostromló német sereg fő összeköttetési vonalát; Bourbaki hadserege a svájci határra szorult és svájci területre lépett, ahol is internálták. J. Favre, a nemzeti védelem kormányának képviselője már a Keleti Hadsereg visszavonulása közben, jan. 28-án aláírta Bismarckkal a megállapodást a fegyverszünetről és Párizs kapitulációjáról. — *89*

[116] 1848. márc. 18-án a porosz katonaság rálőtt a királyi palota előtt békésen tüntető berlini tömegre. Ez fegyveres barikádharcot robbantott ki, amely azzal végződött, hogy a csapatokat kivonták Berlinből. Több száz lakos elesett, sokan megsebesültek. A forradalmár munkások és kézművesek megszállták a palotát és márc. 19-én reggel arra kényszerítették a királyt, hogy a palota erkélyére kilépve levett kalappal tisztelegjen az elesettek előtt. — *90*

[117] Az 1871. jan. 28-án aláírt fegyverszüneti és kapitulációs megállapodás után többé nem újultak fel az ellenségeskedések Franciaország és Poroszország között; a francia kormány febr. 26-án elfogadta a Bismarck által diktált előzetes békefeltételeket. A végleges békeszerződést máj. 10-én kötötték meg Majna-Frankfurtban; ennek értelmében Elzászt és Lotaringia keleti részét Németországhoz csatolták, Franciaország ötmilliárd frank hadisarcot tartozott fizetni Németországnak, egyes észak-

keleti francia területek tartós német megszállás alatt maradtak. — *91*

[118] A harmincéves háborút lezáró, 1648. okt. 24-i vesztfáliai béke értelmében Elzász és Lotaringiának egy része, amely eddig a Habsburgoké volt, Franciaországé lett. Strasbourg (Strassburg) a német birodalomé maradt. 1681. szept. 30-án XIV. Lajos parancsára francia csapatok megszállták Strasbourg-t; a Fürstenberg püspök vezette strasbourg-i katolikus párt üdvözölte a város Franciaországhoz csatolását és gondoskodott róla, hogy a franciák a városban ne ütközzenek ellenállásba. — *91*

[119] Az 1679—80-ban XIV. Lajos által létrehozott visszacsatolási kamarák (chambres de réunion) feladata volt, hogy jogilag és történelmileg indokolják és igazságosnak tüntessék fel Franciaországnak a szomszédos államok egyik-másik részére, főként a Rajna balpartjára támasztott területi igényeit. A visszacsatolási kamarák ítéletei alapján került sor e területek katonai megszállására és annektálására. — *92*

[120] Az 1735. okt. 3-án Ausztria és Franciaország között kötött bécsi előzetes békemegállapodás lezárta az 1733—35-ös lengyel örökösödési háborút. A háborúban Oroszország és Ausztria a szász választófejedelem — 1734-től III. Ágost lengyel király — jelöltségét támogatta; Franciaország XV. Lajos apósát, S. Leszczyńskit akarta a trónon látni. A megállapodásban XV. Lajos lemondott apósa trónigényéről és számos más engedményt is tett az osztrák Habsburgoknak; cserébe Leszczyński megkapta Lotaringiát, Ferenc István, Lotaringia addigi uralkodója pedig kárpótlásul megkapta Toszkánát. Kikötötték, hogy Leszczyński halála után Lotaringia a francia koronára száll. Az előzetes békemegállapodás határozmányait az 1738-as bécsi szerződés végérvényesen rögzítette. — *92*

[121] A lombardiai erődnégyszög: Peschierából, Mantovából, Veronából és Legnagóból állt. Az osztrákok az 1848-as forradalom után az akkori haditechnika követelményeinek megfelelően átépítették az erődrendszert. (V. ö. még Engels: „Itália osztrák marokban" és „A Pó és a Rajna"; lásd Marx és Engels Művei, 13. köt. Budapest 1965. 209—215. és 237—277. old.) — *96*

[122] „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia—porosz háborúról" (v. ö. Marx és Engels Művei, 17. köt. Budapest 1968. 247—248. old.). — *96*

[123] 1888. febr. 6-i Reichstag-beszédében az új véderőtörvény vitájában Bismarck ragaszkodott a hadsereg létszámnöveléséhez; nem tagadta, hogy egy németellenes francia—orosz szövetség a lehetségesnek a birodalmába tartozik, és magasztalta III. Sándor cár Németországgal kapcsolatban folytatott politikáját, szembeállítva azt az orosz sajtóban folyó németellenes kampánynyal. — *96*

[124] 1886—87 telén Bismarck a német—francia kapcsolatok romlására hivatkozva és a soviniszta sajtónak a „háborús veszélyt" falra festő cikkezésétől támogatva azt követelte a Reichstagtól, hogy törvényt szavazzon meg a hadsereg igen számottevő erősítéséről és a katonai költségvetés jóváhagyásáról a következő hét évre. A képviselők többsége elvetette Bismarck tervezetét és a hadsereg megerősítését szolgáló intézkedéseket legfeljebb három évre előre volt hajlandó megszavazni. A Reichstagot feloszlatták; az 1887. febr. 21-én megtartott új választásokon a Bismarck-barát pártok: az ún. „kartellbe" tömörült konzervatívok, birodalmi-pártiak (szabad-konzervatívok) és nemzeti liberálisok (v. ö. 128., 129. jegyz.) többséget kaptak. Az új Reichstag elfogadta Bismarck tervezetét. — *99*

[125] Az 1873-as krachhal befejeződött Németországban az úgynevezett gründolásnak, a fékevesztett tőzsdei manővereknek és spekulációknak az 1870—71-es német—francia háború után megkezdődött időszaka. — *102*

[126] A haladópárt 1861 júniusában alakult; legismertebb személyiségei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch stb. voltak. A haladópárt követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, egy össznémet parlament egybehívását, valamint egy erős liberális kormány megalakítását, mely a képviselőháznak tartozik felelősséggel. A népi forradalomtól való félelmében nem támogatta az alapvető demokratikus követeléseket — az általános választójog, az egyesülési, a gyülekezési és a sajtószabadság követelését. 1866-ban a haladópárt jobbszárnya különvált Nemzeti Liberális Párt (v. ö. 129. jegyz.) néven; ez teljesen behódolt a Bismarck-kormánynak, 1884-ben a haladópárt a nemzeti liberálisok balszárnyával „német szabadelvű párttá" egyesült. — *103*

[127] A német szociáldemokrata mozgalom két pártja: az 1863-ban alapított lassalleánus Általános Német Munkásegylet (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein) és az 1869-ben Eisenachban alapított Szociáldemokrata Munkáspárt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei). A lassalleánus párt reformista alapon állt, elvetette a gazdasági és szakszervezeti harcot és Bismarckkal keresett közös politikai platformot; az eisenachiak a marxista elmélet alapjára helyezkedtek és csatlakoztak az Internacionáléhoz. Az Általános Német Munkásegylet haladó elemei a munkásmozgalom tapasztalatai alapján fokozatosan elszakadtak a lassalleánus dogmáktól; 1875-ben a gothai kongresszuson a két irányzat Németországi Szocialista Munkáspárt (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands) néven egy párttá egyesült; az egyesülés lényegében az eisenachiak irányvonalának elismerése alapján jött létre, de az egyesülési kongresszuson elfogadott program számos engedményt tett a lassalleánus nézeteknek. (V. ö. még Marx: „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához"; lásd Marx és Engels Művei, 19. köt. Budapest 1969. 13—30. old.) — *104*

[128] A konzervatív párt az 1848-as porosz nemzetgyűlés monarchista csoportjának szélsőjobbszárnyából alakult ki; a porosz junkerok, a katonai kamarilla, a főhivatalnokok és a lutheránus klérus pártja volt. Az Északnémet Szövetség megalakítása után és a német birodalom egyesítése utáni első években a Bismarck-kormány jobboldali ellenzékeként lépett fel, nehogy Poroszország „feloldódjon" Németországban. (V. ö. még 124. jegyz.) 1866-ban levált a konzervatívokról a „Birodalmi Párt" („szabadkonzervatívok"), akik a nagybani mezőgazdálkodók és az iparmágnások Bismarck politikáját fenntartás nélkül támogató részét képviselték. — *104*

[129] A Nemzeti Liberális Párt (Nationalliberale Partei) 1866 őszén, a haladópártban (v. ö. 126. jegyz.) bekövetkezett szakadás után alakult. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeinek kedvéért feladták a politikai uralomra irányuló követeléseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak a német államok porosz vezetés alatt történő egyesítését tekintették. Németország egyesítése után a nemzeti liberálisok végérvényesen a nagyburzsoáziának a felsőbbség iránt rendíthetetlenül lojális pártjává lettek. — *104*

[130] A délnémet államokkal (Baden, Hessen, Bajorország, Württemberg) 1870 novemberében kötött szerződések kimondják ezen államok csatlakozását az Északnémet Szövetséghez. A szerződések előirányozták az Északnémet Szövetség alkotmányának olyan értelmű megváltoztatását, mely szerint a szövetséghez csatlakozó tagállamok valamivel nagyobb mérvű önállóságot kapnak. A délnémet államoknak e szerződésekben biztosított jogait belefoglalták az 1871. ápr. 16-án elfogadott birodalmi alkotmányba. Bajorország és Württemberg többek között különadót vethetett ki a sörre és a pálinkára és bizonyos önállósága volt a postai és távírószolgálat irányításában; Bajorország ezenkívül katonai és vasúti igazgatással rendelkezett. — *108*

[131] Az Északnémet Szövetség alkotmánya értelmében a Szövetségi Tanács tagjait a szövetséghez csatlakozott államok kormányai nevezték ki; a Szövetségi Tanácsnak joga volt törvényeket hozni és végrehajtásukat ellenőrizni. — *108*

[132] A szóban forgó ülnökbíróságokat vagy esküdtbíróságokat (Schöffengerichte) néhány német államban az 1848-as forradalom után, egész Németországban 1871-ben vezették be; kisebb súlyú bűnügyekben ítélkeztek. A bíróságok egy szakbíróból és két ülnökből álltak. Az esküdtek nemcsak a bűnösség kérdésében döntöttek, hanem részt vettek a büntetés kiszabásában; ítélethozataluk ellen helye volt jogorvoslatnak. Ülnök lehetett minden olyan személy, aki 30. életévét betöltötte, legalább kétévi egyhelybenlakással és kimutathatóan biztos vagyoni helyzettel rendelkezett. — *113*

[133] Az 1794-es „Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten" („A porosz államok általános országos joga") — a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a büntető-, egyház-, állam- és közigazgatási jognak az összefoglalása; a feudális elemeket konzerváló és a bürokratikus önkénynek kedvező jogrendszer. Lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. — *113*

[134] 1888 márciusában a Salisbury-kormány törvényjavaslatot terjesztett be a helyi igazgatás reformjáról; a javaslatot augusztusban a parlament megszavazta. A reform értelmében a sheriff feladatait a választott községi tanácsok vették át, amelyek illetékesek voltak az adóbehajtás, a helyi költségvetés stb. kérdéseiben. — *115*

[135] 1870. szept. 20-án az Olasz Királyság csapatai bevonultak az addig pápai uralom alatt álló Rómába. Okt. 2-án az Egyházi Államban népszavazást tartottak, amelyen az elsöprő többség az Olaszországhoz való csatlakozás mellett szavazott. Ezután királyi dekrétummal kihirdették Róma Itáliához csatlakozását, s ezzel megszűnt a pápa világi hatalma és befejeződött Olaszország egyesítése. Az 1871-es törvény a pápa állami szuverenitását csak a Vatikánra, Lateránra és a városon kívüli pápai rezidenciára vonatkozólag ismerte el. A pápa válaszképpen kiátkozta a Róma bevételéért felelős személyeket, elutasította az 1871-es törvényt és önmagát „Vatikán foglyává" nyilvánította. A pápa és az olasz kormány közötti konfliktus hivatalosan csak az 1929-ben a Mussolini-rendszerrel való megegyezéssel ért véget. — *116*

[136] A lengyelek és az elzásziak kis Reichstag-képviselőcsoportjai, valamint a Hannoverban 1866 után megszerveződött „Német-Hannoveri Jogpárt" hívei azt követelték, hogy állítsák vissza a Hannoveri Királyságot a welf dinasztia alatt, amely 1866-ig, Hannover Poroszországba való bekebelezéséig Hannoverban uralkodott. — *117*

[137] 1876—77 folyamán Bismarck becsületsértési pert indított több — Bismarck politikáját jobbról támadó — konzervatív újságíró és politikus ellen, akik a sajtóban leleplezték, hogy Bismarck tőzsdespekulációs és gründolási tevékenységet folytatott. — *122*

[138] A szocialista-törvényt („Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen") Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. A szociáldemokráciát törvényen kívül helyezték, a munkásújságokat (több mint ötvenet) beszüntették, a munkásegyleteket betiltották és a pénzüket elkobozták; a gyűléseket a rendőrség feloszlatta; a törvény módot adott arra, hogy „ostromállapotot" hirdessenek. Tömeges letartóztatások történtek. A párt illegálisan folytatta munkáját. A munkásosztály fokozódó nyomása végül kikényszerítette a törvény eltörlését 1890. okt. 1-én. (A törvényről v. ö. pl. Engels: „Bismarck és a német munkáspárt"; lásd Marx és Engels Művei, 19. köt. Budapest 1969. 315—317. old.). — *122*

[139] Canossa-járásnak nevezik eredetileg IV. Henrik német császár 1077-ben az egyházból való kiközösítésének visszavonásáért végzett megalázkodó zarándoklatát az észak-itáliai Canossa városba, ahol is mezítláb és térdre borulva kellett könyörögnie VII. Gergely

pápa előtt. — Itt a Canossa-járás azokra az igen messzemenő engedményekre céloz, amelyeket Bismarck 1878 és 1887 között, a „kultúrharc" (v. ö. 77. jegyz.) kudarca után tett a klerikális köröknek és XIII. Leó pápának. Bismarck 1872 májusában, a katolikus egyházzal való konfliktus első időszakában kijelentette a Reichstag előtt: „Canossába pedig nem megyünk"; a 70-es években viszont, amikor rászorult a Centrum-párt támogatására (saját korábbi támasza, a nemzeti liberálisok pártja mindinkább vesztett befolyásából) és a pápa kegyeit kereste, szinte valamennyi katolikusellenes törvényét visszavonta és a katolikusellenes politika fő képviselőit visszalépésre kényszerítette. — *124*

140 Szeptennátus (szó szerint: hét évre szóló) — első ízben Bismarck 1874-ben a Reichstag elé terjesztett katonai törvényjavaslatát nevezték így, melyet a Franciaország részéről fenyegető „háborús veszély" Németország-szerte harsogott jelszavával támasztott alá. Bismarck azt kívánta, hogy a német hadsereg békelétszámát emeljék fel 401 000 főre és szavazzák meg a katonai költségvetést hét évre. A törvényjavaslatot elfogadták. (Egy későbbi hasonló törvényjavaslatról v. ö. 124. jegyz.) — *124*

141 Az 1871. febr. 26-i versailles-i előzetes békeszerződés 5. cikkelyében a német kormány kötelezi magát, hogy „semmiféle akadályt nem gördít a Franciaország által átengedett területek" (Elzász-Lotaringia) „lakosainak szabad kivándorlása elé" és nem foganatosít személyük vagy tulajdonuk ellen irányuló rendszabályokat. A máj. 10-i frankfurti végleges békeszerződés ezt a kötelezettséget már nem mondja ki. A Franciaországba települést csak 1872. okt. 1-ig tették lehetővé és engedélyezését ahhoz a feltételhez kötötték, hogy az áttelepülni szándékozó személy az illetékes német hatóságok előtt nyilatkozatot tegyen, mely szerint francia állampolgárságát meg kívánja tartani. — *126*

142 Az albueraí csata 1811. máj. 16-án folyt le a franciáktól megszállt Badajozt ostromló — Beresford tábornok vezényelte — angol hadsereg és a Badajoz felmentésére érkező — N.-J. de Dieu Soult marsall vezényelte — francia csapatok között. A csata a francia csapatok vereségével végződött. (V. ö. Engels címszavát a „New American Cyclopaedia" („Új Amerikai Enciklopédia") részére: „Albuera"; lásd Marx és Engels Művei, 14. köt. Budapest 1966. 16—17. old.) — Az inkermani csata 1854. nov. 5-én folyt le az orosz hadsereg és az angol—francia csapatok között. A csata az orosz csapatok vereségével végződött, de az oroszok meg tudták

akadályozni Szevasztopol azonnali megrohamozását, és a szövetségesek az erőd hosszadalmas ostrom alá vételére kényszerültek. (V. ö. Engels cikkét a „New York Daily Tribune"-ban („New York-i Napi Híradó"), 1854. dec. 14.: „Az inkermani csata"; lásd Marx és Engels Művei, 10. köt. Budapest 1965. 547—551. old.) — *134*

[143] Az állomány- és veszteségadatokra Engels forrása valószínűleg a német nagyvezérkar hadtörténeti osztálya által összeállított hivatalos kiadvány: „Der deutsch-französische Krieg 1870—71", I. rész II. köt., Berlin 1875, 669. skk. old. — *136*

Augustenburg, Frederik (1829—1880) — Schleswig-Holstein-Sondenburg-Augustenburg hercege; VIII. Frigyes néven Schleswig-Holstein uralkodóhercege 1863—1880. — 73

Bebel, August (1840—1913) — német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. — 80

Benedetti, Vincent, comte de (1817—1900) — francia diplomata; 1864—70 berlini nagykövet. — 85

Bismarck, Otto, Fürst von (1815—1898) — porosz politikus; 1862—71 miniszterelnök; 1871—90 birodalmi kancellár. — 56 67—81 83 85—91 95—97 100 102 104—108 110—111 115—116 122—124

Bleichröder, Gerson von (1822—1893) — berlini német bankfőnök; Bismarck magánbankára és nem hivatalos pénzügyi tanácsadója. — 70 76

Bourbaki, Charles-Denis Sauter (1816—1897) — görög származású francia tábornok; 1870—71-ben a porosz—francia háborúban hadtestparancsnok, majd a Keleti Hadsereg parancsnokaként vereséget szenved. — 89

Bugeaud de la Piconnerie, Thomas-Robert (1784—1849) — francia marsall, katonai író; 1808—14 parancsnok a pireneusi háborúban. — 134

Camphausen, Ludolf (1803—1890) — német bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848. márc.—jún. porosz miniszterelnök. — 63

Cavour, Camillo Benso, conte di (1810—1861) — olasz politikus, liberális monarchista; a Szavojai-dinasztia alatt „felülről" egyesítette Itáliát; 1861-ben az egységes Olaszország első miniszterelnöke. — 56

Chauvin, Nicolas — francia gránátos, I. Napóleon rajongója; az elvakult hazafiaskodás jelképe; nevéből származik a „sovinizmus" kifejezés. — 75

Crawford, Emily (1831—1915) — angol újságírónő; több angol lap párizsi tudósítója. — 81

Delvigne, Henri-Gustave (1799—1876) — francia katonatiszt és feltaláló. — 134
Dühring, Eugen Karl (1833—1921) — német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. — 7—10 12 14 16—18 24—25 27—28 30—34 39 41—42 121

Engels, Friedrich (1820—1895) — 25 28 51 55 61—62 81 90 92 122

Ferenc, I. (1768—1835) — osztrák császár 1804—1835, magyar király 1792—1835; II. Ferenc néven német-római császár 1792—1806. — 57
Ferenc József, I. (1830—1916) — osztrák császár 1848—1916 (1867-ig koronázatlanul); magyar király 1848—1849 és 1849—1916. — 59
Fould, Achille (1800—1867) — francia bankár és politikus, orléanista, majd bonapartista; 1849—52, 1861—67 pénzügyminiszter, 1852—60 a császári udvartartás minisztere. — 70
Frigyes, II. (Nagy) (1712—1786) — porosz király 1740—1786. — 20 49 59 69 130 132
Frigyes, VII. (1808—1863) — dán király 1848—1863. — 72
Frigyes, VIII. lásd Augustenburg
Frigyes Vilmos (1620—1688) — brandenburgi választófejedelem 1640—1688. — 69
Frigyes Vilmos, III. (1770—1840) — porosz király 1797—1840. — 60 66
Frigyes Vilmos, IV. (1795—1861) — porosz király 1840—1861. — 41 90

Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — olasz forradalmi demokrata; szabadságharcos hadvezér. — 54 95
Gervinus, Georg Gottfried (1805—1871) — történetíró és irodalomtörténész, liberális; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép). — 61
Goethe, Johann Wolfgang von (1749—1832) — német költő és tudós. — 98
Gould, Jay (1836—1892) — amerikai tőkés, vasúti nagyvállalkozó. — 68
Govone, Giuseppe (1825—1872) — olasz tábornok és politikus; 1848—49, 1859, 1866 részt vett az Ausztria elleni háborúkban; 1869—70 hadügyminiszter. — 76—77
Gribeauval, Jean-Baptiste Vaquette de (1715—1789) — francia

tábornok és feltaláló; a tüzérség főfelügyelője és újjászervezője. — 22 131

Hansemann, David Justus Ludwig (1790—1864) — német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848 márc.—szept. porosz külügyminiszter. — 63
Häusser, Ludwig (1818—1867) — német történész és politikus, liberális. — 61
Heine, Heinrich (1797—1856) — német költő és író; 1843-tól Marx barátja. — 94
Henrik, IV. (1553—1610) — francia király 1589—1610. — 91
Henrik, LXXII. (1797—1853) — Reuss-Lobenstein-Ebersdorf fejedelme. — 32
Hohenstaufenok — németországi uralkodóház, német-római császárok 1138—1254. — 48
Hohenzollern, Leopold, herceg (1835—1905) — 1870-ben spanyol trónkövetelő. — 85—86
Hohenzollernok — németországi uralkodóház, nürnbergi várgrófok 1191—1415, brandenburgi választófejedelmek 1415—1701, porosz királyok 1701—1918, német császárok 1871—1918. — 56

Jähns, Max (1837—1900) — porosz vezérkari tiszt és katonai író; a hadtörténet tanára a berlini hadiakadémián. — 25
József, II. (1741—1790) — Mária Terézia fia; társuralkodó 1765—1780, osztrák császár és (koronázatlanul) magyar király 1780—1790. — 57

Károly Lajos János (1771—1847) — osztrák főherceg, tábornagy; 1805—09 hadügyminiszter. — 92
Keresztély, glücksburgi herceg (1818—1906) — 1852-től dán trónörökös; IX. Keresztély néven dán király 1863—1906. — 44
Klapka György (1820—1892) — magyar honvédtábornok; 1849-ben a felső-magyarországi hadsereg parancsnoka, 1849 jún.—szept. a komáromi vár parancsnoka; majd Törökországba emigrált, később Itáliában és Svájcban élt; a kiegyezés után hazatért és országgyűlési képviselő lett. — 76

Lajos, XIV. (1638—1715) — francia király 1643—1715. — 91—92 100
Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — német szocialista; a II. Internacionálé egyik fő szervezője; a Német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója; Marx és Engels híve. — 80

Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von (1805—1882) — porosz reakciós politikus; 1848—50 belügyminiszter, 1850—58 miniszterelnök és külügyminiszter. — 65

Marx, Karl Heinrich (1818—1883) — 14 42 55 96 104

Maurer, Georg Ludwig, Ritter von (1790—1872) — német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. — 31

Metternich-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773—1859) — osztrák politikus és diplomata. — 57.

Miklós, I. (Romanov) (1796—1855) — orosz cár 1825—1855 — 44 49 51 72

Milde, Karl August (1805—1861) — német kartongyáros, liberális; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés képviselője és elnöke (jobboldal), jún.—szept. kereskedelmi miniszter. — 63

Minié, Claude-Étienne (1804—1879) — francia katonatiszt és feltaláló. — 134

Morny, Charles-Auguste-Louis-Joseph, duc de (1811—1865) — Louis Bonaparte féltestvére, francia pénzember és politikus, bonapartista; 1849—51 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny egyik szervezője; 1856—57 pétervári nagykövet. — 69

Napóleon, I. (Bonaparte) (1769—1821) — francia császár 1804—1814 és 1815. — 22 43 49 55 60 112 122 133

Napóleon, III. (Louis Bonaparte) — (1808—1873) — I. Napóleon unokaöccse; 1848—62 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852—1870. — 50—54 56—57 68—71 74—78 81—88 95 100

Orsini, Felice (1819—1858) — olasz polgári republikánus; 1858-ban Párizsban sikertelen merényletet követett el III. Napóleon ellen; kivégezték. — 53

Palmerston, Henry John Temple, Viscount (1784—1865) — angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1859—65 miniszterelnök. — 51 71

Plinius Secundus, Cajus, Sen. (23—79) — római tudós, köztisztviselő és katona. — 32

Puttkammer, Robert Victor (1828—1900) — porosz reakciós politikus; 1881—88 belügyminiszter; a szocialista-törvény idején a szociáldemokraták üldözésének szervezője. — 65

Racine, Jean (1639—1699) — francia drámaíró. — 98

Richelieu, Armand-Jean du Plessis, duc de (1585—1642) — francia

politikus és bíboros; 1624—42 XIII. Lajos főminisztere; a Francia Akadémia alapítója. — 91

Rottek (Roteck), Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775—1840) — német történész, liberális. — 63

Russell, John, Lord, Viscount Amberley (1792—1878) — angol politikus, a whigek vezére; 1846—52 és 1865—66 miniszterelnök, 1852—53 és 1859—65 külügyminiszter, 1854—55 a titkos tanács elnöke. — 71

Sándor, I. (1777—1825) — orosz cár 1801—1825. — 43 89

Sándor, II. (1818—1881) — orosz cár 1855—1881. — 41 71 78

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892) — német közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus. — 111

Stoecker, Adolf (1835—1909) — német lelkész, reakciós politikus; antiszocialista és antiszemita; 1881-től Reichstag-képviselő. — 113

Thiers, Louis-Adolpe (1797—1877) — francia történész és politikus, orléanista; 1871—73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommün vérbefojtója. — 90 100

Thile, Karl Hermann von (1812—1889) — porosz diplomata; 1871—73 államtitkár a német birodalom külügyi hivatalában. — 85

Thouvenin, Louis-Étienne de (1791—1882) — francia katonatiszt és feltaláló. — 134

Tschech, Heinrich Ludwig (1789—1844) — német tisztviselő, demokrata; 1832—41 Storkow polgármestere. — 63

Vanderbiltek — amerikai pénz- és iparmágnások. — 68

Vilmos, I. (1797—1888) — porosz herceg, régensherceg 1858—1861; porosz király 1861—1888; német császár 1871—1888. — 65 90

Vilmos, III. (1817—1890) — holland király 1849—1890. — 83

Waldersee, Friedrich Gustav, Graf von (1795—1864) — porosz tábornok és katonai szakíró; 1854—58 hadügyminiszter. — 66

Weerth, Georg Ludwig (1822—1856) — német proletárköltő és publicista; a Kommunisták Szövetségének tagja; Marx és Engels barátja. — 47

Welcker, Karl Theodor (1790—1869) — német jogász és publicista, liberális; 1848 októberében birodalmi biztos Ausztriában. — 63

Wellington, Arthur Wellesley, Duke of (1769—1852) — angol hadvezér, Napóleon legyőzője; tory politikus, 1828—30 miniszterelnök, 1834—35 külügyminiszter. — 89 133

TARTALOM

Előszó-vázlat 7
I. 8
II. 18
III. 29
IV. 43

Mellékletek

1. Vázlat az első három fejezethez 121
2. A negyedik fejezet tagolása 122
3. A negyedik fejezet befejező részének tagolása 123
4. Jegyzetek a negyedik fejezethez 126
5. A gyalogság taktikája az anyagi okokból levezetve 1700—1870 128

Jegyzetek 139
Névmutató 171

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
78.1580/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest.
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató.
Az 1970-ben megjelent kötet változatlan kiadása
A borító Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
Terjedelme 9 (A/5) ív

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

Az eddig megjelent kötetek:

1. sz. *Marx—Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa
2. sz. *Lenin:* A „baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége
3. sz. Lenin utolsó írásai
4. sz. *Marx:* A gothai program kritikája
5. sz. *Marx—Engels:* Az I. Internacionáléról
6. sz. *Engels:* A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig
7. sz. Lenin Magyarországról
8. sz. *Lenin:* A szocialista gazdálkodásról
9. sz. *Lenin:* A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről
10. sz. *Lenin:* Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka
11. sz. *Lenin:* Mi a teendő?
12. sz. *Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége
13. sz. *Marx—Engels:* Technika és társadalom
14. sz. *Lenin:* A proletárforradalom és a renegát Kautsky
15. sz. *Engels:* Az erőszak szerepe a történelemben
16. sz. *Lenin:* Állam és forradalom
17. sz. *Lenin:* A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban
18. sz. *Lenin:* A szovjethatalom soron levő feladatai
19. sz. *Marx—Engels:* Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte („A német ideológia" 1. fejezete)
20. sz. *Lenin:* Marx, Engels, marxizmus
21. sz. *Marx—Engels:* Levelek a történelmi materializmusról
22. sz. *Marx:* Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig
23. sz. *Marx:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája
24. sz. *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete
25. sz. *Marx:* Bérmunka és tőke
26. sz. *Engels:* A német parasztháború
27. sz. *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből
28. sz. *Marx—Engels—Lenin:* A proletár nemzetköziségről
29. sz. *Lenin:* A nacionalizmus elleni harcról
30. sz. *Lenin:* A párt vezető szerepe a szocialista építésben
31. sz. *Lenin:* Egy lépés előre, két lépés hátra
32. sz. *Marx:* A tőkés termelést megelőző formák